

ARATTA

KÜTSAL YASALAR

ÜLKESİ

M.Ö. 28-22 Yüzyıllar

1970 yılında Ermenistan'ın Abovyan kentinde doğdu.
Yüksek öğrenimini 1990-1994 yıllarında Yerevan Devlet
Üniversitesi Tarih fakültesinde tamamladı.
1994-1997 yıllarında Ermenistan Bilimler Akademisi'nin
Doğu Bilimleri Enstitüsü'nde lisans üstü öğrenim gördü.
1997 de Van Krallığı (Blainli, Urartu, Ararat) teması
üzerine tezini verdi.
Halen Bilimler Akademisi'nde çalışmalarını sürdürüyor.
1998-yılından bu yana doçent olarak Yerevan Devlet
Üniversite'sinde Ermeni halkı ve Eski Doğu tarihleri
üzerine ders veriyor.
Mousisyan'ın yayınlanmış 4 bilimsel araştırma kitabı ve
50 civarında makalesi bulunuyor.

BELGE YAYINLARI

ARATTA
Kutsal Yasalar Ülkesi

© Artak Movsisyan

Dizgi
Songül Grafik

Kapak
Yusuf Aslan

Montaj
Adım Grafik

Baskı
Güler Ofset

Cilt
Güven Mücellithanesi

1. Baskı
Ocak 2001

BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK
Divanyolu Cad. Binbirdirek Han. 15/1 Sultanahmet-İSTANBUL
Tel-Fax: (0212) 638 34 58

ARTAK MOVSİSYAN¹⁵ JUN 2016

KUTSAL YASALAR ÜLKESİ

A R A T T A

(M.Ö. 28-22. Yüzyıllar)

Çeviren: SARKİS SEROPYAN

beige
yayınları

OH
18452

ATTA

11-7532 R
(2258-2010)

İÇİNDEKİLER

Önsöz	7
Çevirenin Sözü	9
1. Bölüm: İlk Kaynaklar ve Kronoloji	13
2. Bölüm: Aratta'nun Coğrafi Konumu	19
3. Bölüm: Sumer Kaynaklarında Aratta Ülkesi ve Kitabı Mukaddes'teki Ararat	34
4. Bölüm: Aratta'da Ritüel, İnanç ve Gelenekler	38
5. Bölüm: Aratta Devlet Düzeni ve Kahinliği	43
6. Bölüm: Aratta Ekonomisi ve Mal Takası İlişkileri	49
7. Bölüm: Aratta'da Yazının Varlığı Konusu	53
8. Bölüm: Tarih Bilimi Verileriyle MÖ. 3. Binyılda Ermeni Platosu	57
Sonsöz	61
Bibliyografya	63
Dizin	67

ÖNSÖZ

Tarihçilerin iki yüzyıldır süre gelen araştırmaları sayesinde, eski dünyada yazı ve edebiyat yaratmış birkaç uygarlık bilinebiliyor. Bunlardan biri ve bazı araştırmalara göre de hepsinden eskisi Sumer uygarlığıdır. Güney Mezopotamya'da, Sumerler'in yerleştiği bölgede gerçekleştirilen kazılardan çıkarılan binlerce pişirilmiş kil tabletlerin yorumlanması sonucu Sumerlerin zengin ve çok yönlü bir edebiyat yarattıkları görülüyor. Bu mirasın Mezopotamya dışında tüm Ön Asya kültür ve edebiyatının şekillenip gelişmesini etkilediği ise kesin. Günümüzde yüzelliden fazla bu türden anıtsal belgenin varlığı biliniyor ve bunlar yöre tarihinin karanlık kalan bölümlerini aydınlatıyor¹.

Sumerler güney Mezopotamya yöresinde MÖ. 5-binli yılların sonundan MÖ. 2. binyıl başlarına kadar yaşayıp pekçok eser bırakmışlar. Tarihsel veriler son devre Sumer uygarlığını yaratanların, güney Mezopotamya'ya sahip olmadan önce kuzey Mezopotamya'da yaşadıklarını ve uygarlık açısından yüksek gelişim gösteren Hassun kültürünün taşıyıcıları olduklarını gösteriyor². Sumerler Ermeni

¹ Güney Mezopotamya'da gerçekleştirilen kazılar ve onların buluntuları hakkında genelleştirilmiş şekliyle bk. Kramer, 1959; Kramer, 1963; Oppenheim, 1968 vb.

² EDT, S. 66-75 (bölüm yazarı. Afanaseva V.K.).

platosunun güney sınırlarından uzaklaştıktan sonra dahi uzun zaman bu yöre ile ilişkilerini sürdürmüşler. Güney Mezopotamya'nın maden, orman ürünleri ve diğer yeraltı zenginliklerinden yoksun olduğu ve tüm bunları yalnızca Ermeni platosundan sağladığı Sumer kitabelerinden anlaşılmaktadır³.

Bu nedenle Ermeni platosu diye adlandırılan coğrafik bölgeyle ilgili en eski göndermeleri Sumer belgelerinde aramak gerekiyor.

Okuyucunun dikkatine sunulan bu kitapçık, Sumer kaynaklarında adı geçen Aratta ülkesinin coğrafik konumu ile devlet yönetimini, ekonomisini, kültürünü ve benzeri konuları araştırmaya yöneliktir. Amacımız M.Ö. 28-22. yüzyıllarda Ermeni platosunda yer alan bir ülkenin, Aratta'nın bilimsel ve tarihsel araştırmasını yapacak olanlara ışık tutmaktır⁴. Çalışmamızın hata veya eksikleri mutlaka bulunacaktır. Gelecek eleştirileri teşekkürlerimizle kabul edeceğiz.

Artak MOVSİSYAN

³ M.Ö. 22. yy. Lagaş'ın 2. hanedanlığı hükümdarlarından Gut yazıtlarında Eninu mabedinin yapımı için kereste, taş ve maden hammadeleri getirildiği yer adları arasında Ermeni platosunun bazı bölgeleri de anımsanıyor. (Falkenstein, 1966, S. 46-54). Sumerler, tarım ürünlerini Aratta'nın maden ve değerli taşlarıyla takas etmişler (Bk. bu çalışmanın "Aratta ekonomisi ve takas ilişkileri" bölümü).

⁴ Aratta ile ilgili onlarca inceleme yapılmış olup, M. Kavukçıyan ve bu satırların yazarı dışındaki tüm araştırmacılar Aratta'yı Afganistan ve İran'ın değişik bölgelerine yerleştirmişler. Kanaatimize göre Aratta Ermeni platosunda yer almış olup, Arattabilimi deyimi de bizce Armenoloji'nin bir dalı olarak Ermenistan tarihinin bir bölümünü (M.Ö. 28-22. yy.) içeriyor (Hayasa bilimi, Blayna bilimi vb. gibi).

ÇEVİRENİN SÖZÜ

Artak Movsisyan'ın "**Aratta**"sı gösterişsiz ve iddiasız bir kitap görünümünde geçti elime. Ancak aynı günlerde (1992 y.) merakla okuduğum S.N. Kramer'in "**Tarih Sümer'le Başlar**" eserinden aşına olduğum "**Aratta**" adı nedeniyle ilgimi çekti 80 sayfalık kitapçık ve de okudukça derine daldım, daldıkça bu çalışmanın coğrafyamızın tarihbilimi kalıplarında birtakım köklü değişiklikler yapmaya aday olabileceğini düşündüm... ve çevirdim.

Bilindiği gibi, 20. yüzyılın ikinci yarısında birkaç aydının ortaya attığı "Anadolu uygarlıkları" fikri Türkiye'nin aydın kesimleri tarafından benimsendi ve bu topraklarda yaratılmış olan uygarlıklara sahip çıkılarak halk, değişik kültürlerin varlığı konusunda bilgilendirildi. Böylece, "Orta Asya'dan gelen/getirilen uygarlık"ın yerini eski Yunan, Asur, Pers, Hitit, Urartu uygarlıkları aldı. Bilinen bu tarihsel uygarlıklar dışında, fazla tanınmayan Frik, Antiok, Hayasa, Karduk, Luwi, Kudi gibi bir takım uluslar, toplumlar, ırkbirlikleri girdi gündemimize. Dahası, Urartu, Asur, Pers çivi-yazıtları okunup gizleri çözüldü. Sumer tabletlerinin ve/veya onların birkaç yüzyıl sonra kayda geçmiş varyasyonları nokta ve virgülüne kadar incelendi. Ön Asya'nın uygarlık beşiği Mezopotamya'ya hayat veren Fırat/Uruk nehri yeniden önem kazandı. İnsanlar Fırat'ın

Dicle ile birlikte bir Anadolu yükseltisinden, günümüzde Bingöl dağları adı verilen bölgeden doğduğunu, aynı yerden Aras ve Alis'in (Kızılırmak) de kaynaklandığını anımsadılar. Bu nedenle bu bölge Nairi, yani Nehir ülkesi adıyla anıldı ve giderek önem kazandı. Öyle ya, insanlara hayat veren "su" oradan geliyordu. Bu yükseltiye dağlar, yüksek yer, plato veya benzeri bir anlam taşıyan Aratta-Ararat-Urartu-Uraratu gibi değişik şekilde de okunsa anlamı aynı olan bir isim verildi ve değişik kavimler de tanrılarını, yarı-tanrılarını, ölümsüzleri, tıpkı tufandan kurtulan kutsal insan gibi oraya yerleştirdiler. Tanrılar ve ölümsüzlük hep yükseklerde arandı ve binlerce yıl sonra bile bu toprağın insanları, tıpkı ataları gibi, tapınak ve manastırlarını dağ başlarına, çoğu kez de oradaki eski tapınakların harabelerinin üzerine inşa ettiler. Dağlar gizemli, dağlar saygıdeğer, dağlar ölümsüzlerin ve de tanrıların barınağı idi. Kitabı Mukaddes bile "Tanrı"yı ve O'nun yarattığı ilk insanları dört nehrin doğup sularını ayrı istikametlere akıttığı bu "cennet"e yerleştirmemiş miydi?

Elimizdeki kitapçığa gelince, özenli bir araştırma sonucu kaleme alınmış bir "ilk" olarak bu araştırma uygarlığın en eskilerinden, tarihi başlattığı bilinen Sumerler'le ortak yaşam sürdüren, eşit koşullarda mücadele veren ve tanrıları bile birbirine akraba olan "Aratta" adlı bir devletin (topraklarımızda bilinen en eski devlet) varlığını irdeliyor. Bunu yaparken okuyucuya efsaneler ve söylencelerden örnekler sunuyor birebir çevirilerle. Bunun dışında, kendinden önceki "tahmin"lere karşın Sumer uygarlığının gölgesinde kalan "Aratta"nın coğrafik yerini de saptıyor.

Bu arada sözedilen araştırmalarda sıkça geçen "Sumer" ve "Gilgames" gibi bazı isimlerin eserde, alışlagelmiş "Sümer" ve "Gılgamış" şeklinde geçmemesi, "transkripsiyon" konusunda aslına sadık kalmak özenimizden başka

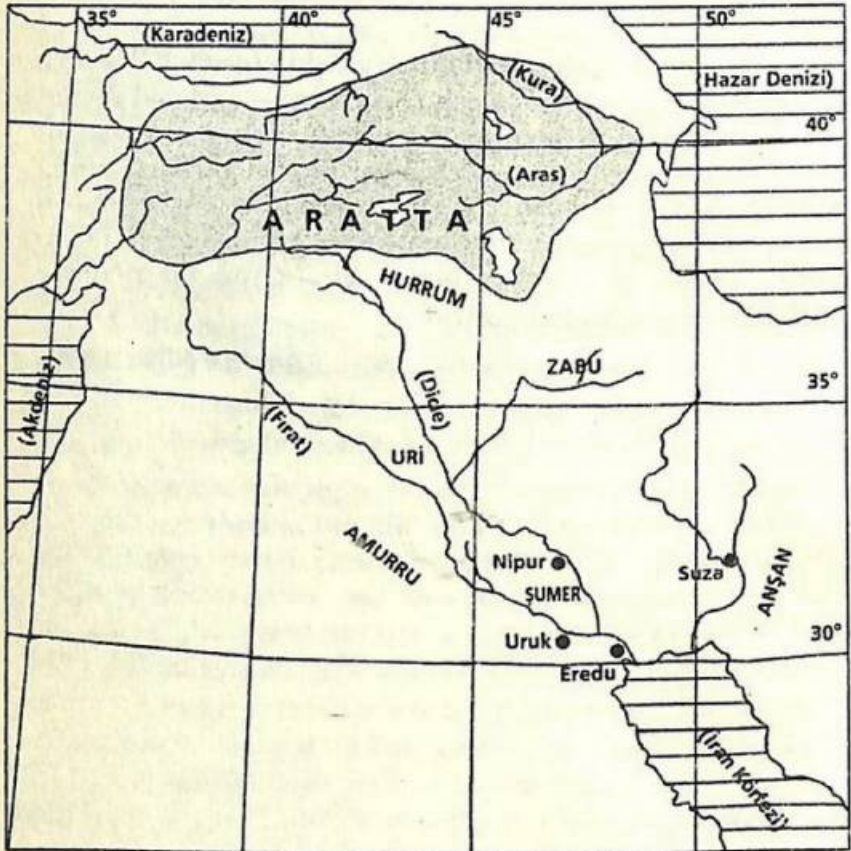
birşey olmayıp, bu konuda ve diğer isimlerin birebir çevirilerinde daha anlaşılabilir olmak amacı ile esere Ermeni alfabesinden Latin harflerine bir "transkripsiyon" cetveli ekledik.

Eserde sıkça geçen ve bir coğrafik bölgeyi işaret eden "Ermeni platosu" deyimini hakkında bir açıklamayı da borç biliyorum.

Yazarımız Doğu Anadolu, Anadolu yüksek bölgesi ve de bir başka ad verilebilecek olan bölgeye tarihsel Armenia- Ermenistan- Ermeniler'in yaşadığı yer anlamı taşıyan ve Ermeni platosu diye çevirdiğim deyimini birkaç kalıpla kullanıyor. O kalıpların Türkçe transkripsiyonu mümkün olmayan "*Haygagan partsravantag*", "*Haygagan lernaşkharh*" sözcükleri yerine "plato" sözcüğünü bu nedenle yeğledim ve kullandım çeviride.

Sarkis SEROPYAN

SUMER EFSANESİ'NE GÖRE M.Ö. 3. BİNYIL İLK YARISINDA ÖN ASYA

- M. Ö. 3. binyılda Ermeni platosu kültür alanı (etki çevreleri dışında)

URI: M. Ö. 3. binyılda Antik Ülke
Nipur: Antik Kent

1. Bölüm

İLK KAYNAKLAR VE KRONOLOJİ

Sumer kahramanlık destanları dünyada bu türün ilk örnekleri olup Mezopotamya yazınında tarihsel kaynak yönünden önemli yer tutar. Bilinen dokuz destanın beş tanesi Aratta ve Sumer-Aratta ilişkileri ile ilgili bilgiler içermektedir. Bu destanların asılları Sumer tapınma merkezi Nippur'da (Sumer tanrılarının atası olan Enlil'e tapınılan kent) bulunmuştur.

Destanlardan "Enmerkar ve Aratta'nın başkahini" adını taşıyan ilki, bilinen en eski anlatıdır. Bunu 20 kadar bütün veya parçalar halinde korunmuş tabletlerden derleyip yorumlayan tanınmış Amerikalı Sumerolog Samuel Noah Kramer'dır¹ (1952 y.). Ondan sonra tamamı 637 satır olan yazıtın incelenmesinde çalışan çok sayıda tanınmış sumerologun araştırmalarını derleyen İ. T. Kaneva, tamamladığı araştırmayı 1964 yılında yayımlamış, bu konuda son çalışma ise S. Cohen tarafından (1973) yayımlanmıştır².

İkinci destan "Enmerkar ve Ensukuşsiranna"nın (son düzeltme ile "Enmerkar ve Ensukhkeşdanna") aslının tamamı yayınlanmamıştır. Elimizde bu destanın açıklayı-

¹ Kramer, 1952. S. 1-55.

² Kaneva, 1964, N 4; Cohen, 1973: ETCSL, 1.8.2.3.

cı bir metni olup açıklayıcı bilgiler S. N. Kramer, metnin tamamı ise A. Berlin tarafından verilmiştir³.

"Lugalbanda ve Hurrum dağı" ya da "Lugalbanda dağların karanlığında" destanının ise son bölümü dışında tamamı elimize ulaşmıştır (500 satırdan fazla). Destanın incelenmesinde M. Lambert ve K. Wilke (yukarıda anılan adlandırmaları yapanlar) çalışmış, fakat ikisi de metni bölümler halinde yayınlamışlardır⁴. "Lugalbanda ve Enmerkar" veya "Lugalbanda" destanının aslı ise C. Wilcke⁵ tarafından yayınlanmış olup, bir önceki ile birlikte yaklaşık 900 satırlık bir kompozisyon oluşturmaktadır.

"Gilgameş ve Ölüksüzler Ülkesi", Gilgameş'e sunulan beş destandan Aratta ülkesi ile ilgili satırlar içeren bir tanesidir. Destanın ilk bölümünü 14 tabletten düzenleyip yorumlayan yine S. N. Kramer'dir⁶. Daha sonra bulunan bölümlerle birlikte yayımlanan metnin araştırması ile A. Falkenstein, J. Van Dijk ve L. Matouş adlı Sumerologlar ilgilenmişler ve tüm bu çalışmaları derleyen V. K. Afanaseva destanın 233 satır tutan tamamını yayımlamıştır⁷.

Destanların orijinalleri M.Ö. 20-18 yüzyıllarına tarihlenmiştir. Bunlardan çoğunun "İnsanlığın kaderinin dağıtıldığı zamanlar" "Gök ile yerin bölündüğü zamanlar" deyimleri ile başlaması, anlatılan olayların M.Ö. 20. yüzyıldan çok daha önceleri geçtiğini düşündürüyor. Destanların ve diğer Sumer yazıtlarının (Lipit-İştar yasaları, Sam-

³ Kramer, 1956, S. 232-234; Kramer, 1959, S. 204-207; Berlin, 1979; ETCSL, 1.8.2.4.

⁴ Kramer, 1956, S. 237-238; Kramer, 1959, S. 209-211; Wilcke, 1969; ETCSL, 1.8.2.1.

⁵ Kramer, 1956, S. 235-237; Kramer, 1959, S. 207-209; Wilcke, 1969; ETCSL, 1.8.2.2.

⁶ Kramer, 1947, S. 1-46.

⁷ Afanaseva, 1973, S. 130-135.

suilun, Siniddinam, Gimilsin kayıtları) karşılaştırılması ve kullanılan dil ile üslup özelliklerinin araştırılması, söz konusu destanların M.Ö. 22. yüzyıldan itibaren yazıldığını göstermektedir. (Bize ulaşan Sumer belgelerinin önemli bölümü M.Ö. 22-20 yüzyılda, yeni Sumer döneminde yazılıp tabletlere dökülmüştür).

Anlatılan olayların geçtiği zaman dilimi, belgelerdeki sosyal olguların araştırılmasıyla da belirlenebilir. Destanlara göre o dönemde Sumer site-devletleri ayrı ayrı topluluklardan oluşup başlarında "En" (büyük kahin) ünvanı taşıyan yöneticiler bulunuyordu. "İleri gelen"lerden kurulmuş meclisleri vardı ve yöneticilerin kararlar alınırken onlara danışması gerekiyordu. Yöneticilerin idaresi ise oldukça ılımlı idi.

Destanlara konu olan topluluk tüm Mezopotamya'yı merkezi bir yönetimde birleştiren Akad idaresi zamanında (M.Ö. 2316-2176) yaşamış olamazdı. Destanda geçen olaylar Mezopotomya tarihinin erken hanedanlık döneminin üçüncü devresinde (2500-2315) de yaşanmış olamazdı, zira o dönem yöneticilerinin ekonomik ve siyasal yönden idareleri, destanların anlatıldığı çağlara göre daha güçlü idi. Destanlarda geçen sosyal olaylar ancak erken hanedanlık döneminin ilk (M.Ö. 2750-2615) ve ikinci devreleri (M.Ö. 2625-2500) ile uyuşmaktadır⁸.

Destanlarda anılan olayların daha da kesin tarihlenirilmesi "Sumer kralları listesi"nden yararlanılarak da gerçekleştirilebilir. Bu liste 3. Ur hanedeni yönetimi devrinde yazılmış olup Sumer tahtına sahip olanların adlarını, ne kadar süre yönetimde kaldıklarını, önemli icraatları ve diğer bilgileri içermektedir⁹. Listeye göre destan kahraman-

⁸ Kaneva, 1964, N 3, S. 245-247.

⁹ Jakobsen Th., 1939.

larından Enmerkar, Lugalbanda ve Gilgameş, Uruk kentinin (Sumer'in belli başlı kentlerinden biri, Kitabı Mukaddes'e göre ise Arek) ilk hanedanının ikinci, üçüncü ve beşinci hükümdarlarıdır. Uruk'un ilk hanedanının 12 kralı olmuştur.

1. Meskingaşer -325 yıl
2. Enmerkar -420 yıl
3. Lugalbanda -1200 yıl
4. Dumuzi -100 yıl
5. Gilgameş -126 yıl
6. Urungal -30 yıl
7. Ugukulama -15 yıl
8. Labaşer -9 yıl
9. Ennunadana -8 yıl
10. Urgande -36 yıl
11. Melamana -6 yıl
12. Lugalkigub -36 yıl¹⁰.

Birinci hanedanın ilk beş kralının hükümlerlik sürelerinin son derece uzun oluşu Sumerler'ce fazla sayılıp sevildiklerinden olmalı¹¹; Bu hanedanın hüküm sürdüğü ta-

¹⁰ Jakobsen Th., 1939, S. 84f.

¹¹ İlk beş kralın hükümlerlik süreleri kesinlikle kamer (ay) takvimi aylarıyla hesaplanmış, ancak sonradan ayları yıl olarak saymışlardır. Sumerler ay-güneş takvimini M.Ö. 25. yüzyıldan başlayarak uygulamışlardır (Bickerman, 1968, S. 22). Ay-güneş takviminden daha önceki hesaplamalar ay takvimine göre yapılmış olup ay takviminin bir ayı 29,5 güne eşittir, dolayısıyla yılları ay takvimi ayları sayarak, Uruk birinci hanedanı ilk beş kralının sırasıyla 26, 34, 97, 8 ve 11 yıl hüküm sürdüklerini hesaplayabiliriz (Lugalbanda için 97 yıl ise onun hükümdarlığı değil de yaşadığı süre olmalı, zira destanlar onun kahra-

OR
18452

rihleri belgeleyen pek çok kanıt bulunabilir¹². Son yedi kralın hükümlerlik süreleri ise şüpheye yer bırakmayıp, toplam 140 yıldır. Birinci Uruk hanedanının ardından başa geçen birinci Ur hanedanının hüküm sürdüğü tarih dilimi de (M.Ö. 2500-2425)¹³ bilindiğine göre, birinci Ur hanedanı hükümlerliğinin başlangıcından 140 yıl geri giderek Gilgames yönetiminin bitim yılı olan 2640 yılına ulaşırız. Bundan da anlaşıldığı gibi, içlerinde destan kahramanları Enmerkar, Lugalbanda ve Gilgames de olmak üzere birinci Uruk hanedanının ilk beş kralı, M.Ö. 2750-2640 yılları arasında (110 yıl), yani M.Ö. 28-27 yüzyıllarda hüküm sürmüşlerdir.

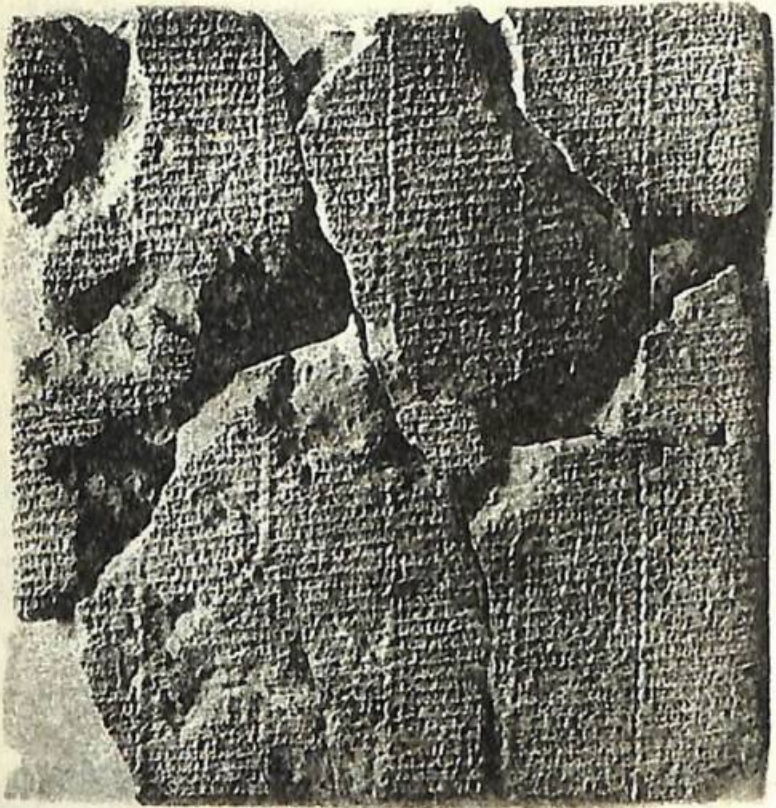
Sumerler'in Gilgamesle ilgili destanlarının, özellikle "Gilgames ve Ölümsüzler Ülkesi" destanının temelini oluşturan Akadlar'ın "Gilgames" destanı ana kaynak olarak önemli. Akad destanının bize ulaşan birkaç versiyonu olup bunlardan en eksiksiz olanı Ninve'ninki dir¹⁴. Bunun dışında Aratta'ya bağlı diğer kaynaklara daha sonra döneceğiz¹⁵.

manlıklarından bahsederken Enmerkar'ın hüküm sürdüğü zamanların olaylarını da anlatıyor). Ancak Sumer kral listesindeki tüm abartılı hükümdarlık sürelerinin bu şekilde izah edilemeyeceğini de belirtmek gerekir.

- 12- Diakonov, 1959, S. 168-169.
- 13- Mezopotamya antik tarihi ile ilgili kronolojik veriler için bk. EDT, S. 486-491 (bölüm yazarı. V.A.Jakobson).
- 14- ANET, 1969, S. 72-99 (tr. E.A.Speiser), S. 503-507 (tr. A.K.Grayson).
- 15- Bu tür anakaynaklardan Ebla (Kuzey Suriye) kazılarında bulunan destanın bir bölümünde Gilgames ile Aratta ülkesinden söz ediliyor (Biggs, 1981, S. 127). Aratta Gudea (M. Ö. XXII yüzyıl) tarafından da (Falkenstein, 1966, S. 50), "İnnana ve Ebih" destanda da (ETCSL, 1.3.2.) anılıyor.

(2258-2010) / 11-7532R

“Enmerkar ve Aratta beyi” destanının tamamını
içeren tablet

2. Bölüm

ARATTA'NIN COĞRAFİK KONUMU

Sumer yazıtları, bu ülke ile Aratta arasındaki ticari takas, siyasi, savaş ilişkileri ile iki ülkeyi birbirine bağlayan yollarla ilgili önemli bilgiler iletiyor bizlere. Bunların derinlemesine incelenmesi ise Aratta'nın coğrafik konumunu bulmamıza olanak veriyor.

Aratta'dan Sumer'e nehirden gidilirdi

Aratta'nın coğrafik konumunun belirlenmesi konusunda "Enmerkar ve Ensukhkeşdanna" destanı önemli bilgiler veriyor. Bu yazıtın içeriği şöyle:

Aratta Hükümdarı Ensukhkeşdanna, Sumer'in Aratta'ya bağımlı olmasını ister ve meclisini toplar. Toplantıda Arattalı bir maşmaş kahini ona yardım önerir ve "Uruk nehri"nden giderek "yukarıdan aşağıya, denizden sedir ağaçları ülkesine kadar" olan toprakları fethederek Aratta'ya zafer ve zengin ganimetle dönmeyi vaadederek Hükümdar öneriyi kabul eder. Rahip Uruk'a varır ama başarılı olamayıp orada öldürülür¹.

¹ Kramer, 1956, S. 232-234; Kramer, 1959, S. 204-307; Berlin, 1979.

Aratta'dan Sumer'e bir su yolunun varlığı "Enmerkar ve Ensukhkeşdanna" destanında net olarak görülüyor. Destanda bu su yolunun adı da "Uruk'un Nehri" olarak belirtiliyor. Uruk'tan² ise bir tek Fırat nehri geçiyor. İki ülke arasındaki yol Fırat olunca da Aratta'yı yukarı Fırat havzasında aramak gerekiyor. Uruk'tan güneye, İran Körfezi'ne kadar olan bölüm Sumer toprakları olup Aratta'dan su yolu ulaşımı körfezden yapılmış olamaz, zira öyle olsaydı, yazıtta "Uruk nehri"ne karşın Sumer kaynaklarında "Gündoğusu denizi" ya da "Sonsuz gürüldeyen deniz" adları ile anılan İran Körfezi'nin adı geçerd. Bu durumda Aratta'yı Uruk'un kuzeyinde aramak gerekiyor.

Destanda pek çok kez Aratta'nın yüksek ve dağlık bir ülke olduğu belirtiliyor. Uruk'tan Ermeni platosunun güney sınırına (doğu Toroslar) kadar, Fırat havzasında herhangi bir dağlık bölge yok ve buralarda en yüksek nokta 1000 metreyi geçmez. Bu nedenle Aratta bu yörede bulunmuş olamazdı. Fırat ise, daha kuzeydeki kaynaklarından çıkıp doğu Toroslar'a kadar Ermeni platosundan geçer. Bundan da Aratta'nın kısmen veya tamamen Ermeni platosunda yer aldığı anlaşılmaktadır.

Ermeni platosundan Fırat Nehri yoluyla Mezopotamya'ya ulaşım konusunda bilgilere bazı antik yazarların eserlerinde de rastlanması, Ermeni platosundan güneye hammadde taşınması ya da saldırılar düzenlenmesi ile ilgili destanlardaki bilgileri daha da inanılır kılıyor.

"Şimdi de bu kentten sonra beni en çok şaşırta kınıyu anlatayım.

Nehir boyunca (Asurlular'ın) aşağı Babil'e doğru yüzdürdükleri tekneler yuvarlak olup tümüyle deri kaplıdır.

² Uruk bir Sumer site-devleti olup güney Mezopotamya'da Fırat kıyısındadır ve beş Uruk hanedanının siyasal merkezi olmuştur.

Asur ülkesinin kuzeyindeki Armenia'da, onlar söğütleri kesip (onlarla) teknelerin kaburgalarını hazırlıyor, bunu da teknenin dibini kapladıkları gibi deriyle kaplıyorlardı... Bu tekneleri bazan çok büyük, bazan da daha küçük hazırlıyorlar. Bunlardan en büyüklerinin beşbin talant taşıma gücü vardır"³.

Bir Yunan (attik) talantı 26.2 kilograma eşittir. Çağdaş ölçülere çevrildiğinde Ermenistan'dan Babil'e yöneltilen en büyük teknelerin 131 ton civarında yük taşıdığı anlaşılıyor. Rakam abartılı görünmekle birlikte, en azından Fırat yolu ile Armenia'dan bir su yolu taşımacılığı yapıldığını destekliyor.

*Bir diğer ilginç bilgiyi de Sicilyalı Diodoros naklediyor: "Semiramis (Şamiram), Ermenistan dağlarından uzunluğu 130 ayak, genişliği ve kalınlığı ise 25 ayak olan bir taş kesip, pek çok katır ve öküzlere çektirerek nehre doğru indirdi (bu taşı), oradan sal üzerine yükleyip akıntıyla aşağıya. Babil'e getirdi ve onu en tanınmış yolun yanbaşına, oradan geçenlerin şaşakalması için diktirdi. Kimileri şeklinden dolayı onu anıt diye adlandırırken, dünyanın yedi harikasından biri sayanlar bile oldu"*⁴.

Destanda Sumer ile Aratta'yı birbirine bağlayan üç yol anılıyor. Bunlardan biri su, diğer ikisi ise kara yoldur. İlginç olan, Aratta'dan Sumer'e suyolundan gidilmesi, Sumer'den Aratta'ya giden her iki yolun ise karayolu olmasıydı. Bu da Aratta'nın Ermeni platosunda yer almış olduğunu kanıtlamaktadır. Eğer Aratta-Sumer suyolu İran körfezinden geçseydi, iki yönlü olur ve Sumer'den Aratta'ya da tekne ile dönülürdü. Fakat anılan suyolu tek yönlüdür, bunun nedeni de Fırat nehrinin güçlü akıntısıdır⁵.

³ Herodot, I, 194.

⁴ Diodor, II, 11, 4.

⁵ Herodot, Ermenistan-Babil nehir yolculuğunu anlatıyor ve sür-

Sumer - Aratta yolu üzerinde Zamua ülkesi ve Khaşur dağı

"Lugalbanda dağların karanlığında" ve "Lugalbanda" Sumer destanlarında⁶ Sumer - Aratta yolu üzerinde Zamua ülkesinden sözediliyor; bundan da Aratta'nın, Sumer - Zamua yolunun devamı üzerinde olduğu tahmini çıkıyor. Zamua ülkesi Zagros'un kuzeyinde. Urmiye gölünden güneyde yer almış⁷. Bu durumda Aratta'nın Urmiye gölü havzasında ve/veya civar yörelerde aranması gerekiyor. Lugalbanda destan dizisi Sumer- Aratta yolunda Khaşur dağından⁸ söz ederken önemli bir gerekçe daha veriyor. "Khaşur"un anlamı bir sedir ağacı cinsi olup dört ayrı uygulaması var. Bunlardan biri de dağ adı olarak kullanılması. Bir başka Sumer Yazıtına göre Khaşur dağı Fırat havzasında yer alıyor; "Fırat suları ki kaynaklarından Khaşur dağı istikametinde akıyordu"⁹, buna göre Aratta Fırat havzasının kuzeyinde yer almış oluyordu.

dürüyor: "Su yolundan Babil'e ulaşıp yükü sattıktan sonra, onlar teknelerin iskeletleri ile tüm samanı da satışa çıkarıyor, daha sonra tekneleri kapladıkları derileri hayvanlara yükleyip Armenler'in yakınına dönüyorlardı. Zira güçlü akıntı nedeni ile nehirden yukarıya doğru ulaşım olanaksız" (Herodot. I. 194).

⁶ Kramer, 1956, S. 235-238; Wilcke, 1969; ETCSL, 1.8.2.2.

⁷ Arutyunyan, 1985, S. 78.

⁸ Wilcke, 1969, S. 90-129.

⁹ AD, C. 6, 1956, S. 147.

¹⁰ Kramer, 1956, S. 237-238; Kramer, 1959, S. 209-211.

Sumer'den Aratta'ya giden yol Hurriler ülkesinden geçirdi

"Lugalbanda dağların karanlığında" veya "Lugalbanda ve Hurrum dağı" destanına göre Sumer'den Arrata'ya giden yol Hurrum¹⁰ ülkesinden geçiyordu (hur-ru-um-kar-ra).

Hurrum yer adı, "Hurri" ırk adı ile "um" ekinden kurulmuştur¹¹ (karşılaştır: Lulubum, Kudium vb.). Hurrum ülkesi Van gölünün güney doğusuna¹², Zağros'un kuzey dağ kollarında yer alıyor (daha sonra kuzey Mezopotamya Hurriler'in temel merkezine dönüşüyor). Sumer-Hurrum yolunu izleyerek (Hurrum, Sumer ve Aratta arasında yer alıyordu), yeniden doğu Anadolu platosuna, ama bu kez Van gölü havzasına varırız.

Bu sorun hakkında başka bir görüş daha bulunduğunu işaret edelim; C. Wilcke hur-ru-um-kur-ra -yı "dağ mağarası" anlamında cins isim olarak çevirmeyi öneriyor¹³. Onun tahmini kesin kabul gördüğünde ise bu kanıt coğrafi yönden değerini kaybeder.

"Ölümsüzler ülkesi" Aratta'ya doğru

Ölümsüzlük fikri ve onun aranması konusu Mezopotamya edebiyatında büyük yer tutar. Bu konu "Gilgameş ve Ölümsüzler Ülkesi" destanının temelinde yer almış, bu da daha sonra Akad'ların Gilgameş destanının ilk fikir kaynağı olur.

¹¹ Kramer, 1963, S. 275.

¹² Hrouda, 1958, S.14.

¹³ Wilcke, 1969, S. 36-38.

Destan, Gilgameş'in "Ölümsüzler Ülkesi"ne giderek orada adını yayıp ölümsüzlüğe ulaşma kararı ile başlar. Bu düşüncesini Enkidu'ya açıklar (Enkidu Sumer destanında Gilgameş'in uşağı, daha geç-Akad destanında ise arkadaşıdır), Enkidu da ona güneş tanrısı Utu'ya başvurmasını önerir. Utu Gilgameş'e yardım etmeye razı olur ve ona gizli güçleri olan "bir anadan doğmuş" yedi yaratık verip, onların "Ölümsüzler Ülkesine" ulaşmasına yardım edeceklerini söyler.

- 44. *Onlar yedi tanedir.*
- 44.a. *Onlar gökyüzü yıldızlarıdır,*
- 44.b. *Yeryüzü yollarını bilen,*
- 44.c. *Gökte yıldızlar arasında parlayan,*
- 44.d. *Aratta'ya giden yolu gösteren,*
- 44.e. *Tacirlere yol arkadaşı olan.*
- 44.f. *Düşman ülkeleri araştıran,*
- 44.g. *Yeryüzünde güvercin gibi uçan,*
- 44.h. *Dağlık ülkeleri tanıyan...¹⁴*

Gilgameş ve Enkidu kendilerine katılan evlenmemiş elli delikanlıyla birlikte yola çıkar, yedi dağ aşar, tüm gizli güçlerini kullanır, fakat hedefe ulaşamazlar. Gilgameş uykuya dalar (herhalde tamamlayıcı bilgi veya yardım alabilmek için istiareye yatar) ve uyandığında sedir ağaçları ülkesi hükümdarı Huvava'yı (Akad destanında Khumbaba) yenmeye ant içer. Destanın bazı versiyonlarında Gilgameş'e hitap ederken Huvava, Hurrum dağını "baba" diye adlandırır¹⁵.

¹⁴ Afanaseva, 1973, S. 131.

¹⁵ Kramer, 1947, S. 45.

Daha sonra Gilgameş'le Enkidu'nun Huvava'ya karşı kazandıkları zaferin anlatıldığı destan Gilgameş'i öven satırlarla sona erer¹⁶.

Destanın ilginç olan bölüm "Ölümsüzler Ülkesi" yolculuğunda Gilgameş'e yardımcı olmaları için güneş tanrısının ona verdiği gizli güçleri olan yaratıkların "Aratta'ya giden yolu" göstererek yardım etmeleridir. Bundan da "Ölümsüzler Ülkesi"nin Aratta olduğu, veya "Ölümsüzler Ülkesi" ile Aratta'ya aynı yoldan gidildiği anlaşılıyor. Buna bir de "Enmerkar ve Aratta'nın baş kahini" destanında Sumer ile Aratta'nın düşmanca ilişkileri bile dikkate alınmaksızın bu ülkeye defalarca "Kutsal yasalar ülkesi" sıfatının¹⁷ yakıştırıldığını eklersek, Aratta'nın "Ölümsüzler Ülkesi" olduğuna kuşukumuz kalmaz.

"Gilgameş" destanının Hitit versiyonunda kahramanımız, arkadaşı ile ölümsüzlüğe kavuşmak için Fırat akıntısının ters istikametine yola çıkıyor¹⁸. Destanın Babil versiyonunda ise Gilgameş, Maşu dağlarını ve oniki asbarez (eski bir uzunluk ölçüsü) süren zifiri karanlığı aşıyor, cenneti anımsatan taşlar bağına ulaşıyor, ölüm sularından geçiyor, tufandan kurtulan ve bu nedenle kendisine ölümsüzlük verilmiş olan kahramana rastlıyor, onun sayesinde "ölümsüzlük çiçeği" ni elde ediyor, ancak dönüş yolunda onu bir yılanı kaptırıyor¹⁹. Kitabı Mukaddes'de de insanlığın bir yılanın girişimi sonucu ölümlüleşmesi dikkat çekici.

¹⁶ Kramer, 1947, S. 1-46.

¹⁷ Sumerce kur-me-sikil-la ifadesi farklı terüme edilmiş. (Bk. örneğin Kramer, 1952, S. 21; Kaneva, 1964, S. 208, 210; Cohen, 1973, S. 123; Berlin, 1979, S. 57). Madem ki tanrısal yasalara "me" adı verilmişti, biz "Tanrısal kutsal yasalar ülkesi" çevirisini tercih ediyoruz.

¹⁸ MM, S. 127, not 32.

Gilgamesh ile ilişkili ölümsüzlük konusunda betimlemeler Ön Asya'da hayli uzun süre korunmuş olup, ölümsüzlüğü arama olayında Gilgamesh'in yerini Makedonyalı İskender almış. Ölümsüzlüğe ulaşmak için Büyük İskender M.Ö. 240 yılında kaleme alınan Yunan söylencesine göre "Fırat ve Dicle'nin²⁰ doğduğu Ermeniler ülkesinin yolunu" tutuyor. O mucize ülkeye ulaşıyor, daha sonra karanlık dünyadan geçiyor, kutsanmış bir kişiye rastlıyor ve yaşam pınarına ulaşıyor. İskender hakkında Suriye söylencesinde ise, yolu üzerinde Masis sıradağları adı geçiyor²¹. Aslında, eski doğu ve Helenistik söylencelerinde "Aratta'ya giden yol"un yerini "Ermeniler ülkesine giden yol", Maşu dağlarının yerini ise Masis sıradağları alıyor ve her iki olayda da kahraman Fırat'ın (ve Dicle'nin) kaynaklarına doğru gidiyor, zifiri karanlıktan ve cenneti andıran yerden, daha sonra karanlık dünyadan veya ölüm sularından geçiyor, Tanrı tarafından seçilen kahramana rastlıyor ve kendisine ölümsüzlük veriliyor. Gerçekte Makedonyalı İskender Ermenistan'a girmeden önce efsanede oranın yolunu tutmuştur²², çünkü eski Ön Asya ruhsal beklentilerinde cennet ve ölümsüzlükle ilişkili canlandırılmalar Ermeni platosu ile bağlantılı.

¹⁹ ANET, S. 88-89; MM, p. 119.

²⁰ Lipinski, 1971, S. 46;

²¹ Lehmann-Haupt, 1927, S. 797-798; İngilizce, 1947, S. 120; Lipinski, 1971, S. 47.

²² Ermeni söylencelerinde hem Makedonyalı'nın Ermenistan'a gelişi, hem de "karanlık dünyadan" "aydınlık dünyaya" ulaşması, "ölümsüz su" elde etmesi konularının korunduğunu anımsatılmış (Khanalanyan, 1969, S. 279-282, 472):

Önceki görüşler hakkında;

Görüldüğü gibi Enmerkar, Lugalbanda ve Gilgameş'e ithaf edilen destanların incelenmesi Aratta'nın Anadolu platosunda yer aldığı tezini güçlendiriyor. Şimdi ise Aratta'nın konumuyla ilgili eski araştırmalardan bazılarına değinelim.

Aratta'nın Afganistan'da²³, İran'ın değişik yörelerinde²⁴ ve Ermeni platosunda²⁵ yer aldığına dair farklı görüşler var. Bunlarla ilgili tüm görüş ve tezleri tek tek incelemeyi gereksiz buluyor, ancak araştırmacıların böyle düşünmesine temel olan yazıt bölümlerinden başlıca üçüne dikkat çekiyoruz.

23- Sarianidi, 1974, S. 12-15; Hansman, 1979, S. 336.

24- Bugünkü Luristan bölgesinde (Kramer, S. 371); Hazar denizi ve Urmiye gölü bölgesinde (Kramer, 1963, 37, 42, 45, 259, 267, 267, 275); Elam'ın doğusunda, Hindistan yoiunda (Kaneva, 1964, N 3, S. 247-248); Orta İran'da (Masson, 1964, S. 233-235); Yukarı Diala nehri havzası (Gordon, 1967, S. 72, n. 9); Kerman ve Fars yörelerinde (Majidzadeh, 1976, S.105-107, 111f); Urmiye gölünün güney-doğusunda (Jusifov, 1987, S. 21-22).

25- Bizden önce Aratta'nın Ermeni platosunda yer aldığına dair görüş ileri süren M. Kavukçıyan'ın yeterli dayanağı yoktu. O, "Ermeni halkının kökeni" (Montreal, 1982) araştırmasında, S.N. Kramer'in "The Sumerians" eserinde yazarın Aratta'yı Hazar denizi ve Urmiye gölü bölgesine yerleştirmesine karşın, "bu Aratta'nın Uruatri-Ararat/d dağlarında" bulunması olanaksız değil" görüşünü ileri sürmüştü (S. 29, not: 6). Daha sonra, İngilizce incelemesinde aynı konuya gönderme yaparak, Aratta'yı, ciddi bir dayanağı olmadan Medzamor (Medzamor'un o çağda rasathanesi ve yüksek kültür düzeyi olduğundan) ile birleştirerek "Aratta" adını da Tanrı Ara ya da Ar (sonradan har-hay) halkı ülkesi diye yorumlayacaktı (Armenia, Subartu and Sumer, Montreal, 1987, S. 66-72).

Bunlardan ilki "Enmerkar ve Aratta baş kahini" destanında, habercilerin (elçilerin) Aratta'ya ulaştığı Sumer-Aratta yolunun (ikinci karayolu) anımsanmasıdır.

165. *O parlayan dağa tırmanıyor
Suza'ya ve Anşan ülkesine²⁶*
168. *Küçük şarkıcı gibi diz çöktü.
Yüce dağlardan aşarak...
ve tozlar içinden onun (Aratta'nın baş kahininin)
yakınına gitti.*
171. *Beş dağ, altı dağ, yedi dağ aştı,
gözlerini kaldırıp Aratta'ya yaklaştı,
neşeyle Aratta krallığına girip*
174. *efendisinin büyüklüğünü bildirdi²⁷.*

Haberci, büyük olasılıkla, önce parlak dağla ilgili ritüeli gerçekleştirmiş, daha sonra Elam topraklarına secde etmiş ve ancak ondan sonra "yüce dağlar üzerinden" ve "tozlar içinden" geçerek "Aratta'ya giden" yoldan söz edilmiştir. Burada elçinin Suza ve Anşan illerine secde etmesi yola çıkmadan önce gerçekleşen bir olaydır ve bunun (sanıldığı gibi) yolun yönü ile hiç bir ilişkisi olmadığına dikkat etmek gerekir. Suza ve Anşan Sumer'in doğusunda yer almaktadır. Haberciye bu yolculuğu öneren Uruk'un koruyucusu, "gündoğusu yıldızı", Venera gezegeni tanrı-

²⁶ Suza, Elam'in (Güneybatı İran) başkenti olup Akamen'ler devrinde kışlık kral kenti Şoş'tur. Anşan kenti bugünkü Şiraz'ın 46 km. kuzeyinde yer alıyor. Elam tarihinin ilk dönemlerinde Suzan ve Anşan ülkesi Elam'in tüm topraklarını teşkil ediyordu (Hinz, 1964, S. 15-24).

²⁷ Kramer, 1952, S. 16-17; Kaneva, 1964, N 4, S. 209; Cohen, 1973, S. 120.

çası İnanna idi. Doğuya (bu olayda Suza ve Anşan'a) secde etmek. İnanna tanrıçasına tapınma ile ilgili olabilir. Destanların bize ulaşan asıllarının yazıldığı çağlarda (M.Ö. 20-18 yy), Sumer'in Elam hükümdarları hakimiyetinde bulunduğu ve Elam topraklarına²⁸ (ya da onların tanrılarına) secde etmenin bu hakimiyet gereği olabileceğini gözönüne almak gerekiyor. Her iki olayda da Suza ve Anşan ülkesinin anılmaları Aratta'nın yolunun yönünü belirlediği gibi bu ülkenin coğrafik yeri ile de ilgisi olmadığı anlaşılıyor.

İkinci yazıt bölümü değerli bir taş olan lacvart (lapis lazuli) adının geçmesi ile ilgili. Buna göre, Aratta'nın zengin lacvart yatakları olan, ya da onun yayılma yollarının yakınlarına yer almış olması gerekiyor. Aratta'nın coğrafik konumuyla ilgili bir araştırmamızda belirttiğimiz gibi "madenler ve değerli taşlar isteği egemenlik altına almak isteğidir; Bir yerde Sumer kralı Aratta'dan lacvart istiyor, bir başka yerde ise Aratta kralı Sumer'den. Öyle ki lacvartın anılması da coğrafi konum belirleyicisi olarak önem arz etmiyor... İstenilenler arasında M.Ö. 28-27 yüzyıllarda Aratta'nın zenginliği olan maden ve değerli taşların değil de destanın yazıldığı zamanlar Sumer'de daha fazla tanınanların adının geçmiş olması mümkün. Bu nedenle de maden ve değerli taşlar ihtiyacı Aratta'nın coğrafik yerinin belirlenmesinde kesin bir dayanak olamaz"²⁹. Buna rağmen destanda lacvartın söz konusu edilmesi Aratta'nın coğrafik konumu düşüncemize ters düşmemektedir; Bu konuda bir kaç kanıt getirelim.

M.Ö. 714 yılında Asur kralı Sargon II. Musasir tapınağını zaptedip talan etti. Burada değerli taş ve madenle-

²⁸ Hinz. 1964. S. 70-83.

²⁹ Movsisyan. 1990. S. 71.

rin yanı sıra çok miktarda da lacvart yağmaladı³⁰. Asur casusları zaman zaman Van krallığı hakkında bilgiler aktarıyorlardı. Bunlardan birinin "raporunda" lacvart maden ocağından söz ediliyor³¹.

Birtakım Avrupa kaynaklarında lacvart "Ermeni taşı" diye adlandırılıyor³². Bundan başka lacvartı benzer görünüşlü değişik bir değerli taşla karıştırmış olabilirler³³. "Aşkharhatzuytz" (tarih kitabı) "Agn püreğ" (kristal göz) adı verilen ve tarife göre lacvarta benzeyen değerli bir taş hakkında bilgiler aktarmış. "Aşkharhatzuytz"a ve M.S.13. yüzyıla ait bir belgeye göre bu değerli taşın yatakları doğu Toroslar bölgesinde bulunmuş³⁴.

Ve daha önceki araştırmalarda değerlendirilmiş olan son bir kanıt da, M.Ö. 714'de Sargon II.'nin bir saldırısında Aratta adlı bir nehrin adının geçmesi ve bu nehrin Urmiye gölü havzasında yer aldığı³⁵. Nehirle ülkenin aynı adı taşınması rastlantı olabilir, çünkü ülke M.Ö. 3. binyılda anılırken, nehirden M.Ö. 8. yüzyılda söz ediliyor.

Bu isim aynılığı eğer rastlantı değilse, Urmiye gölü havzasının da Aratta ülkesi toprakları içine girmiş olması mümkün. Tarih bilimi konuları M.Ö. 3 bin yıllarında yalnızca Doğu Toroslar ve Van gölü yöresinde değil, tüm Ermeni platosu ve Urmiye gölü çevresinde benzerlik arz-

³⁰ Thureau-Dangin, 1912. S. 52-53.

³¹ Harper, 1892-1914, N 1240.

³² Fersman, 1954. S. 270. Yazar "Ermeni" ifadesinin Ermeni tüccarların çalışmasının yansımaları olduğunu tahmin ediyor. Bu tahmin bize göre hiç de olası değil, bu durumda Avrupa'da doğudan getirilen değerli taşların büyük bölümünün "Ermeni" sayılması gerekecekti.

³³ Lacvart'ı (lapis-lazuli) safir'le, mavi bakır bileşikleri ile karıştırmışlar (Fersman, 1954. S. 270-279).

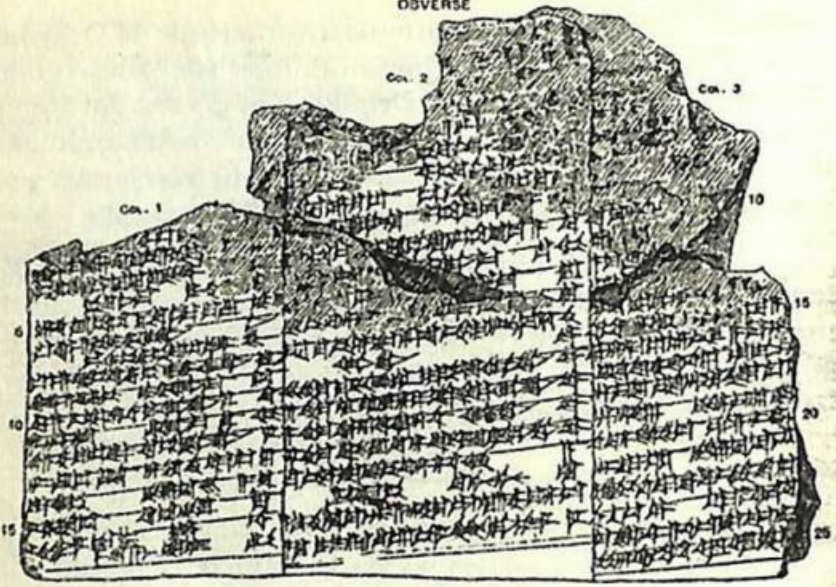
³⁴ Yeremyan, 1963. S. 91.

³⁵ Thureau-Dangin, 1912. S. 8-9.

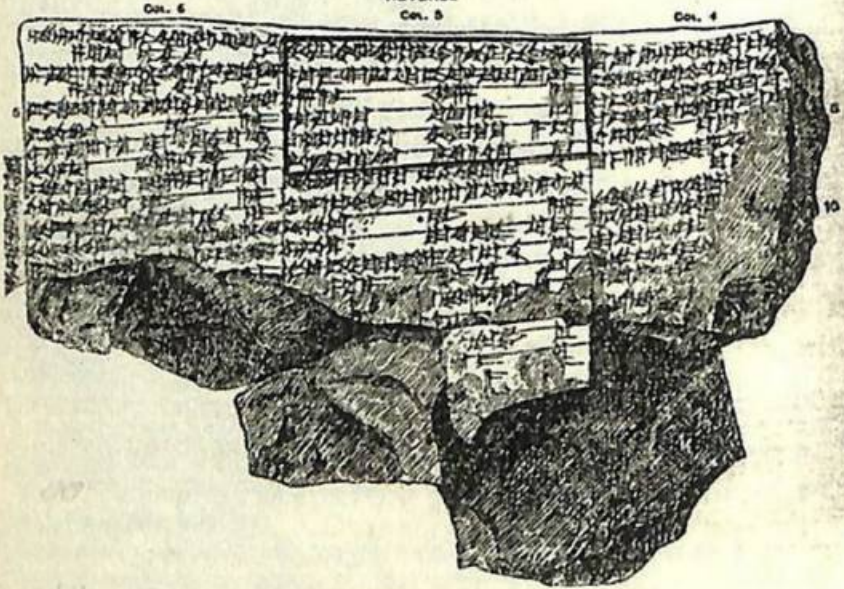
mektedir (bk. "Tarih araştırmaları verilerinde M.Ö. 3 bin yıllarında Ermeni platosu" bölümü). Eğer söz konusu isim aynılığı rastlantı değil ve de Urmiye gölü çevresi Aratta sınırları içine girmemişse, Aratta adının o yörede anılması, ancak Aratta ülkesinden Urmiye gölü yörelerine gerçekleşmiş bir dış göçle açıklamak mümkün olabilir.

Böylece, daha önce yapılan araştırmaların getirdiği temel kanıtların hiçbirinin Aratta ülkesinin coğrafik yerinin belirtilmesi sorununun çözümlüne anahtar olamayacağı anlaşılıyor.

OBVERSE

REVERSE

Tufan konusunun işlendiği en eski Sumer
yapıtının çizimi.

M.Ö. III. Binyıl mülhüründe Tanrı Haya ayağı Maşu - Masius - Masion dağlarına dayalı. omuzlarında ise Fırat ve Dicle nehirlerini temsil eden sularla görülmüyor

3. Bölüm

SUMER KAYNAKLARINDA ARATTA ÜLKE- Sİ VE KİTABI MUKADDES'TEKİ ARARAT

Sumer kaynaklarında Aratta ülkesi ve Kitabı Mukaddes'teki Ararat yer adlarının benzerliği ilk bakışta şaşırtıcı görünüyor, üstelik Aratta Sumer kaynaklarında "Kutsal yasalar ülkesi" gibi onurlu bir ön adla da geçiyor. Bu sıfat ise Kitabı Mukaddes ifadelerindeki Ararat-Ermenistan kavramına uyuyor. Dahası, bu sıfat Kitabı Mukaddes'te beş kez geçiyor. Ona önce büyük tufan olayı ile ilgili olarak "Tekvin" kitabında (8, 4) rastlıyoruz. IV. Krallar (19, 37), Tobit (1, 24) kitaplarında ve Yeşunun peygamberliğiyle (37, 38), Ararat ülkesi Asuristan'lı Kral Senekerim'in (Sinakherib) baba katili oğullarının sığındığı yer olarak, Eremya'nın peygamberliğinde ise (51, 27) haksız Babil'e karşı savaşan krallıklar arasında geçiyor (M.Ö. 6. yy. sonu). Kitabı Mukaddes çevirileri ve erken dönem yorumlarında Ararat adı çoğu kez "Armenia " ve "Hayk" yerine kullanılıyor¹ bu durum da Ararat ile Ermenistan'ın aynılığına kuşku bırakmıyor.

Tekvin kitabı (2, 8-15), Tufan olayından önce edemcennet'in (buradan doğan dört nehirden ikisi Fırat ve Dicle idi) Ermeni platosunda olduğunu ve de ilk insanın bu-

¹ İnglizean, 1947, S. 5-21.

rada yaratıldığını anıyor. Bundan da Ermenistan'ın, eski İbraniler'in dünyanın yaratılış tasvirlerinde ilk insanların yaratıldığı, (dünyayı mahveden tufandan kurtularak) yeniden yaşama geçtiği ve Tanrı ile ebedi andın içildiği kutsal ülke olarak kabul edilmiş olmasının nedeni anlaşılıyor.

İki ülke isimlerinin aynılığı inanılmaz olsa da raslantı olabilir, bu nedenle de olabilecek hatalardan kaçınmak için önce Aratta ülkesinin yerinin belirlenmesiyle ilgili verileri incelemeye aldık.

Bir önceki bölümde işaret edilenler dışında ülke adının Ş/Subur (Ş/Subartu, Şubriya) ülkesini tanımlayan işaret yazıyla ifade edilmesi² de Aratta'nın kuzeyde yer aldığı görüşünü destekliyor, bundan ise hiç değilse buldukları coğrafya yönünden Aratta - Subur aynılığı Aratta'nın Ermeni platosunun en azından güneyinde yer aldığı gerçeği ortaya çıkıyor³.

Anılan ipuçları dışında, gözden kaçan çok önemli bir bilgi var, bu da hem Aratta'nın Ermeni platosunda yer aldığı, hem de Aratta-Ararat örtüşmesini dünya tufanı anlatısına bağlı olarak kesinlikle onaylıyor.

² Delmel, 1932, S. 839; Labat, 1988, S. 250.

³ Aratta sınırları ile ilgili belirli fazla bir şey söylenemez. Fırat nehri yolculuk olayı, Aratta sınırlarının doğu Torosları ve hatta onlarla Fırat yatağının güneyinde kalan bölgeyi de içerdiği lehine bir kanıt. Fırat nehri Torosları aşarken 300'e yakın küçük şelale meydana getiriyor (Hagopyan, 1984, S. 41) ve ancak Toroslar'ın ötesi ve daha da güneyinde kalan bölümünde tekne ile yolculuk olasılığı var. Aynı görüşü Sumer'den Aratta'ya giden yolda Haşur dağının anılması da kanıtıyor. Hurrum'un (eğer Hurrum ülke adıyla Korduk dağları yöresi) kuzeyinde yer aldığı kanıtı ise Aratta'nın Van gölü havzasında yer aldığını gösteriyor. Urmiye gölü havzasının da Aratta sınırları içine girdiği olasılığı var (bu fikir Sumer- Aratta yolunda Zamua adlı bir ülkenin bulunması ve Urmiye gölü havzasında Aratta adlı bir nehirden söz edilmeyle güçleniyor). Sözü edilen her üç bölge de M.Ö. 3. bin yılda

Daha 19. yüzyılda çözülmüş olan tufanla ilgili Akad yazıtı ("Gilgameş" destanı 11-ci tableti) tüm ayrıntıları ile Tekvin kitabındaki bilgilerle örtüşüyor⁴. Tufandan kurtulan gemi Akad efsanesine göre Ermeni platosunun güneyinde⁵ yer alan Nimuş (diğer okunuşuyla Nisir⁶) dağında (Tekvin kitabına göre ise Ararat dağlarında) durmuş. Mezopotamya'da ve oradan doğmuş olan efsanelerde Ermenistan'ın kurtuluş yöresi olarak öne çıkması, Berosos, Aleksandr Bazmavep, Abüdenos, Mısırlı Hieronimos, Mnasyas, Damaskuslu Nikolaos, Hovsepos Plavios, Kayserili Eusebios ve başkalarının aktardığı bilgilerde de görülüyor⁷. Yine Ön Asya kökenli olan Kuran'daki tufan öyküsünde de, kurtuluş yöresinin Ermenistan'ın güneyindeki Cudi dağı olarak farzedilmesi dikkat çekiyor; "Ve su azaldı, Tanrı'nın cezası tamamlandı ve o (gemi - A.Movsisyan) Cudi dağı üstünde durdu"⁸.

20. yüzyıl başında bu sonuncunun ilk kaynağı- ilk örneği olan ve zarar görmesi nedeniyle geminin barındığı yerin adı bulunmayan Sumer tufanı hikayesi⁹ de bulundu. Tufan olayının kayda geçmiş en eski yazıtın bu eksikliğini ise "Enmerker ve Aratta baş kahini" efsanesinde geçen ve Aratta halkını tanımlayan şu satırlar tamamlıyor.

*"Onlar, ki tufanda ayağa kalktılar
tufanın her şeyi silip süpürdüğü zaman" ...¹⁰*

Ermeni platosu uygarlığı içinde yer almakta (Bk. "Tarihbilimi ve-rileriyle M.Ö. 3. binyıllarda Ermeni platosu" bölümü).

⁴ ANET, S. 88-89; MM, S. 109-120.

⁵ Lambert, 1986, S. 186.

⁶ Lambert, 1986, S. 185-186.

⁷ Schnabel, 1923, S. 250-275.

⁸ Kuran, 11, 47.

⁹ ANET, S. 42-44; ETCSL, 1.7.4.

¹⁰ Kramer, 1952, S. 42-43; Kaneva, 1964, N 4, S. 218; Cohen, 1973, S. 140.

Bu bölüm tufan konusunda bize ulaşmayan bölümü ve Aratta ülkesine ait bilgilerimizi tamamlıyor.

Bilgilerin tamamını bir araya getirerek, Sumer kaynaklarında anılan M.Ö. üçüncü binyıldaki Aratta ile Kitabı Mukaddes'teki Ararat'ın Sumer ve eski İbrani kaynaklarında aynı ülkeye, yani Ermenistan'a verilen en eski isimler olduğunu görüyoruz. Bu örtüşme büyük tufan konusunda aynı kaynağa sahip olan Sumer ve eski İbrani efsanelerinin tufandan kurtuluş yeri olarak Aratta ve Ararat'ın meydana çıkması ile de onaylanmış oluyor.

Ermenistan hakkında Kitabı Mukaddes'teki bilgiler tarih öncesi (cennet, tufan) ve tarihi olmak üzere ikiye ayrılıyor. Bu iki bölümdeki bilgiler de Aratta- Ararat hakkında M.Ö. 3. binyıl ile M.Ö. 6 yüzyıl arasında köprü oluşturan tarihsel olgularla örtüşüyor.

Ermeni platosunun güney Mezopotamya halkı için ne kadar önemli olduğu sorusunun cevabına gelince: Öncelikle güney Mezopotamya'nın hayat kaynağı olan Fırat ve Dicle nehirleri bu platodan kaynak buluyordu. Burada Kitabı Mukaddes'e göre bu iki nehrin cennetten kaynaklandığını da işaret etmek gerekir. Ayrıca Sumer uygarlığını taşıyanların atalarının kuzeyden göç etmiş olmaları da (atalarının ritüelleri ile ilgili olarak) önemli rol oynamış olmalı. Son olarak, tufan efsanesine göre tufandan kurtululardan, insanlık Ermeni platosunda yeniden doğdu; bu ise tanrıların orada toplanıp tufandan kurtulanlara ölüm-süzlük bahşetmesi ile oldu.

4. Bölüm

ARATTA'DA RİTÜEL, İNANÇ VE GELENEKLER

Aratta'da devlet kurumu ve kahinlik bölümünde ritüel hizmetkârları yani kahinlerin devlet içindeki önemli rolünü ele alacağız. Yalnızca Aratta'nın baş kahin tarafından yönetilmesi bile devlet yaşamında tapınmanın önemini gözler önüne seriyor. Destanlarda Aratta'da "adağlar adanıp dualar edildiği ve tapındığı"¹ tüm tapınaklarda (orijinalinde "gannunlarda"), kutsal ilahiler ve dualar söylendiği"² birkaç kez tekrarlanıyor. Acaba bu tapınma kime yönelikti? İlahiler ve dualar kime ithaf edilmişti? Adaklar hangi tanrılar içindi? Tüm bunları cevaplandırabilmek için, soruların kesin yanıtı olmadığını işaret etmekle birlikte, Aratta panteonunu yeniden canlandırmayı denemek istiyoruz.

Aratta Panteonu

"Enmerkar ve Aratta Baş Kahini" destanında görüldüğü gibi Dumuzi Aratta'nın koruyucusu, Arattalılar ise onun seçkin halkıdır.

¹ Kramer, 1952, S. 21; Kaneva, 1964, N 4, S. 211; Cohen, 1973, S. 124.

² Kramer, 1952, S. 15; Kaneva, 1964, N 4, S. 208; Cohen, 1973, S. 118.

567. *Diğer insanlardan daha üstün olan Aratta insanları*
568. *Dumuzi'nin diğer insanlardan ayırdığı insanlar...*³

Aratta'nın koruyucu tanrısı Dumuzi'nin de üyesi olduğu Aratta tanrılar ailesinin birkaçı Sumer panteonuna da girmiş⁴ ve bu geçiş onların günümüzde bilinmesine neden olmuş. Aratta tanrıları ile ilgili bilgiler bize "*Eğer annem olmasaydı*"⁵ adlı Sumer epik şarkısının bir bölümü ile ulaşıyor.

15. *Geştinanna*⁶ *senin kızkardeşinden kötü değil.*
İnanna, karşılıklı söz edelim onurla.
*Ben kendim Tanrı Utu'dan*⁷ *kötü değilim.*
*Ninegalla*⁸, *rahat danışalım.*
*Tanrı Enki*⁹ *Zuen'den*¹⁰ *kötü değil.*
20. *İnanna karşılıklı söz edelim onurla.*
*Tanrıça Turtur*¹¹ *Ningal'dan*¹² *kötü değil.*

3- Kramer, 1952, S. 43; Kaneva, 1964, N 4, S. 218; Cohen, 1973, S. 140.

4- Komşu bir toplumun tanrılarının herhangi bir toplumun mitolojisine girmesine eski dünyada halkların yakın ilişkilerine bağlı olarak sıkça rastlanır (Örneğin: Ares'in Yunan panteonunda ya da Mihr'in Ermeni panteonunda yer alması gibi).

5- ANET, S. 637-638 (tr. S.N.Kramer).

6- Geştinanna Dumuzi'nin kızkardeşidir ve adı "Gökyüzü özümü filizi" anlamına gelir.

7- Utu Sumerler'in güneş tanrısıdır. Gök tanrısı An ya da ay tanrısı Sin'in evladı ve Tanrıça İnanna'nın kardeşidir.

8- Tanrıça İnanna'nın adlarından biri olup anlamı da "sahibe"dir.

9- Enki'nin, Sumer inancında okyanus, yeraltı suları ve zeka tanrısı olduğu ve Dumuzi'nin babası olduğu varsayılır.

10- Zuen (Suen), Sin ve Nanna adlarıyla da bilinir. Ay tanrısı olup gök (hava) tanrısı Enlil'in oğlu olduğu varsayılır.

11- Tanrı Dumuzi'nin annesi.

12- Tanrıça İnanna'nın annesi.

Dumuzi'nin ailesinden, babası (Enki), annesi (Turtur) ve kızkardeşi (Geştinanna) biliniyor. Tanrı Enki adı (en-ki) sumerce'de "ülke kahini" "ülke hükümdarı" anlamı taşıyor, fakat Sumer panteonunda ona su ve zeka tanrısı olarak tapılmış. Bu tapınma Ermeni platosu ile de yakından ilgili. Akad kaynaklarında ise, Enki'ye verilen Haya adı platonun Hintavrupalı yerli halkı olan Ermeniler'in kendilerini adlandırdıkları "Hay" ile örtüşüyor. Büyük olasılıkla Aratta'da ona "ülkenin hükümdarı" olarak tapılmış, Sumer panteonuna geçtiğinde de eski işlevine bağlı ismini korumuştur. Enki-Haya'nın, Sumer-Akad panteonunun yüce dördlüsüne girmiş olması, onun Aratta panteonunun baş tanrılarında biri ya da baştanrısı olması gerektiğini düşündürüyor. Yukarıda anılan şarkıda Enki, İnanna'nın babası ile bir sayılıyor; bu olayda onun babasının Ay tanrısı olduğunu biliyoruz, ancak değişik Sumer kaynaklarında İnanna gök tanrısı An'ın kızı olarak gösteriliyor.

Özetlersek şu kanıye varıyoruz: Aratta baştanrısı, ya da baştanrılarında biri olan "ülkenin hükümdarı" zeka ve su tanrısı Enki'ye, Akad kaynaklarında verilen Haya adı aynı zamanda Ermeni halkına da verilen addır.

Utu ve İnanna'nın annesi Tanrıça Ningal ile bir sayılan Enki'nin eşi, Dumuzi ve Geştinanna'nın annesidir.

Enki'nin oğlu Dumuzi'nin adı Sumerce'de "asil (öz) evlat" anlamı taşıyor (dumu=evlat, zi=asil, öz). O Sumer panteonunun çobanlık ve (İnanna ile bağlı olarak) ölüp dirilen doğa tanrısıdır. "Enmerkar ve Aratta Baş Kahini" destanına göre Dumuzi, Arattahılar'ın koruyucu tanrısı olup, onları "diğer insanlardan" seçmiştir. Adı geçen destanda Dumuzi ile Utu aynı konumda olup Sumer panteonunun güneş tanrısı Utu, Lugalbanda tarafından "kara başlı halkın babası" diye anılıyor¹³ ("kara başlı halk" Sumerler'in kendilerine verdikleri

¹³ Kramer, 1956, S. 237-238.

addır). Bundan, Dumuzi'nin Arattalılar'ın koruyucusu ("babası") olduğunu ve Aratta'da güneş tanrısı olarak kendisine tapınıldığını tahmin etmek güç olmasa gerek. Kızkardeşi Geştinanna'ya tapınması da Dumuzi'yle ilgilidir. Onun adı Sumerce'de "ilahi üzüm filizi" anlamı taşır. O, İnanna'nın karşıtı olup, kardeşi Dumuzinin yerine kendi isteği ile yeraltı hükümdarlığına inmeyi kabul eden iyilik ve fedakârlık tanrıçası olarak görünür. "Yürek şikayetleriyle" şarkısında Dumuzi onu "bilge", "şarkı-sever", "etkileyen", "gören"¹⁴ diye adlandırır. Büyük ihtimalle bu sıfatlar Geştinanna'ya tapınma ve onun işlevleri ile ilgilidir.

Aratta panteonundan şimdilik yalnızca dört tanrıyı, onları da Sumer'deki isimleri ile biliyoruz. Bu kadarıyla yetinerek, şimdi de Aratta inanç ve öğretilerinden Sumer kaynaklarına ne yankılar ulaştığına gözatalım.

İnanç ve öğretiler

Tarihte pekçok toplumlarda hükümdarlıkların gökyüzünden kaynaklandığı ve kralların tanrılar tarafından atandığı inancı yaygındı. Aratta'da da durum farklı değildi. Örneğin; Aratta baş kahini, kendisinin harp tanrıçası tarafından atanmış olduğunu varsayıyordu¹⁵. Her ülke, kent ve hatta kişinin Sumer yazıtlarında "lama" adı verilen koruyucu tanrıları olmuştur ve baş kahine göre de Aratta'ya giden yolu belirleyen O'dur.

275. *Aratta'nın baştacı kutsal inançlar ülkesinin vicdanlılama'sı göksel bir hale gibi Aratta'ya giden yolu belirledi.*

278. *O zaman ben kesin olarak büyüklüğümü anladım¹⁶.*

¹⁴ Edzard, 1964, S. 299-301

¹⁵ Bk. "Aratta devlet düzeni ve kahinliği", dipnotu 2.

¹⁶ Kramer, 1952, S. 23; Kaneva, 1964, N 4, S. 211-212; Cohen, 1973, S. 125.

Yaygın görüşe göre, bereket, kıtlık, savaş başarısı ile başarısızlık ve kaderi etkileyen olaylar tanrıların iyiniyetlerine bağlanıyordu. Tanrı heykellerine, yani putlara inanç büyüktü. Eski dünya tarihi, zaferler sonucunda tanrı heykellerinin de ganimet olarak alındığı, böylece inançlara göre galip gelenin mağlûbün ülkesinden tüm gücünü de esir alıp götürmesi olgularıyla doludur. Aratta hükümdarının Aratta'ya boyun eğilmesi ve tanrıça İnanna'nın Aratta'ya götürülmesi talebi de bu inancın ifadesidir¹⁷.

"Enmerkar ve Aratta Baş Kahini" destanının sonunda İnanna, Dumuzi'nin onuruna tören düzenler ve yaşlı bir kadına, Aratta'ya giderek oradan herhangi bir genç kıızı görünüşe göre Dumuzi ile evlendirmek üzere getirmesini emreder. Büyük hasar görmüş olan bu bölümde gelinlik kızın dış görünüşüne dair iki satır korunabilmiş.

591. *o gözlerini sürmeyle kararttı,*

592. *beyaz giysi giydirdi...*¹⁸

Ermeni platosunda düğün töreni üzerine ilk bilgiler olan bu satırlardan gelinlik kızın beyazlar giyinip gözlerini kara sürme ile boyadığını öğreniyoruz...

¹⁷- Kramer, 1956, S. 232-234.

¹⁸- Kramer, 1952, S. 43; Kaneva, 1964, N 4, S. 219; Cohen, 1973, S. 141.

5. Bölüm

ARATTA DEVLET DÜZENİ VE KAHİNLİĞİ

Öz kaynaklardan yoksun bir devletin iç kurumları hakkında, yalnızca yabancı kaynaklara dayanarak fikir edinmek zor, Aratta konusunda ise bu iş bilgi kaynaklarının yabancı olması dışında destanlardan ibaret olması ve yazıya geçirilene kadar uzun zaman bir takım değişikliklere uğramış olmaları nedeniyle bir kat daha zor. Bununla beraber destanlarda korunan bölük pörçük verilere dayanarak, aşağıda Aratta'nın iç düzeniyle ilgili yaklaşık bir tablo çizmeyi deneyeceğiz.

Sumer görüşüne göre krallıklar gökten indirilmiş olup, krallar da tanrılar tarafından atanır¹. Destanlardan birinde Aratta hükümdarı aşk ve savaş tanrıçası tarafından atandığını duyurur². Aynı zamanda, yönetimdeki hanedanın bir tanrıça soyundan geldiği kabul ediliyordu. Uruk ilk hanedanlığı krallarının güneş soyundan geldikle-

¹ 221. *Ben kutsal el tarafından görevlendirilen başkahinim, gökler kralı'nın hükümdarı kainatın sahibesi ilahi yasaların İnnin'i, nurlu İnanna'sı beni kutsal yasalar ülkesi Aratta'ya getirdi.*
225. *Ve onun karşısında, yüce bir dağ gibi beni dağlarda durdurdu.* Bk. Kramer, 1952, S. 19-21; Kaneva, 1964, N 4, S. 210; Cohen, 1973, S. 123.

² Uruk ilk hanedanı kurucusu Meskingaşer'in güneşin oğlu olduğu farzedilir (Jakobsen, 1939, S. 84).

ri farzediliyordu. Ancak destanlar Aratta hükümdarlarının kökeni hakkında fazla bilgi vermiyor.

Destanlara göre, Aratta ve Sumer'de yönetimi "en" (baş kahin) sıfatını taşıyan kişiler gerçekleştiriyorlardı. Destanlar incelendiğinde baş kahinin öncelikle dini önder olarak tapınakların inşası ile ilgilendiği, kendisinin de bunlardan birinde yaşadığı³ (yani, hükümdar sarayının tapınak sayıldığı) anlaşılıyor ve onun yetkileri sivil çevreleri de kapsıyor. Sumer "en"leri "lugal" ("büyük insan") ünvanına da sahip olup seferde askere de önderlik ediyorlardı⁴. Aratta yöneticileri ise "lugal" lakabını taşımayıp, bilinen tek savaşı da baş kahinin değil, "maşmaş" lakabını taşıyan bir kahinin yönettiği biliniyor⁵ (maşmaş lakabının kesin karşılığı bilinmiyor, ama savaşla ilgili bir büyücü olması mümkün).

Daha önemli devlet sorunlarını (savaş ilanı, barış anlaşması vb.) Aratta baş kahini, ileri gelenler kuruluna danışarak kararlaştırıyordu. Yukarda sözedilen saldırı öncesi, bu tür bir danışma kararı için ileri gelenler meclisini toplayan baş kahinin, "Enmerkar ve Ensukhkeşdanna" destanında görüldüğü gibi meclis kararını etkileyici ağırlığı olduğu görülüyor. Gilgames'i yücelten "Gilgames ve Agga" destanında⁶, ileri gelenler meclisinden ayrı bir "kent

³ Sumer yazıtlarından kahinlerin "gipar"da yaşadıklarını öğreniyoruz (Gipar=mabedin bir bölümünde en'lerin oturduğu yer), öyle ki tanrıça İnanna da gipar'da oturuyordu (Kaneva, 1964, N 4, S. 205, dipnot 70). Aratta başkahinin oturduğu yerin adı korunmuş:

442. Aratta başkahini gayisonu (krallık asası ya da hükümdarlık) görerek.

443. ... da İmimkarkar'da oturduğu nurlu yerde....

Bk. Kaneva, 1964, N 4, S. 215.

⁴ Sumer "en"inin işlevleri için Bk. Kaneva, 1964, N 4, S. 249-250.

⁵ Bk. "Aratta'dan Sumer'e nehirden gidilirdi" bölümü.

⁶ Kramer, 1949, S. 1-18; Kaneva, 1964, N 3, S. 260-267.

erkekleri meclisi"nden de söz ediliyor. Destanda Gilgameş'in savaş önerisini reddeden ileri gelenler meclisine karşın "kent erkekleri meclisi"nin olur kararı ile savaşı başlattığı oldukça dikkat çekiyor. (destanı yorumlayan S.N. Kramer bu düzene "ilk çift meclisli parlamento" adını veriyor). Aratta'da benzeri bir ikinci meclisin varlığından söz etmek zor olmakla birlikte baş kahine bağlı bir ileri gelenler meclisinin (senato ya da devlet meclisi) varlığı kanıtlanmıştır.

"Enmerkar ve Aratta Baş Kahini" destanında, Aratta krallık ambarları ile Arattalı memurlar, vergi tahsildarları ve denetçileri hakkında bilgiler mevcut. Aratta baş kahini Uruk hükümdarına değerli taşlarla inşaat malzemesi ve madenleri tahılla takas etmesini ve Sumerler'in bu tahılı vergi tahsildarları aracılığı ile Aratta krallık ambarlarına ulaştırmasını öneriyor.

O sepetleri tahulla doldurup kağnılara yüklesin.

280. *O tahılı dağlara taşısın,*

vergisini verenlerin arasında dursun.

Torbaları tahulla dolâurunca,

yük taşıyan merkeplere yüklesin,

dağ geçitleri merkeplerine yükleyip

285. *doldurursa Aratta krallık ambarları yakı
nuna⁷...*

Aratta yönetiminde en önemli rolü kahinler sınıfı oynuyor. Ülkenin yöneticisi olan baş kahin ve kahinler (muhtemelen üst kahinler) ileri gelenler meclisine katılmışlar ve bilinen tek seferi de bir "maşmaş" kahini yönet-

⁷ Kramer, 1952, S. 23; Kaneva, 1964, N 4. S. 212; Cohen, 1973, S. 126.

miş. Hiçbir destanda sivil bir Aratta'lı yöneticiden söz edilmiyor ve devlet yönetiminin tümüyle kahinler sınıfının elinde olduğu izlenimi yaratılıyor.

Sonuçta henüz konu edilmeyen bir kanıt da değinmek istiyoruz. Sumer elçisi için Aratta baş kahini "ensi" sayılıyor.

436. *Arattaya giden ulak*

kuş gibi... dağlarda sinek gibi tozlar

içinde yükünü atmış,

balık gibi... Aratta'ya yaklaştı.

Neşeyle Aratta sarayına girerek,

ensi'sine yaklaştı.

götürdüğü emri yerine getirdi⁸.

"Ensi" lakabını taşıyan kimse halkın kutsal önderi olup tanrılar önünde cemaati temsil eder, tapınakları ve diğer yapıları yönetirdi. Ensinin daha sonra önemli haklar da üstlendiğini görüyoruz. Bir başka yerde ise Enmerkar'dan Aratta baş kahininin babası diye söz ediliyor.

177. *"Benim sahibim, senin baban, beni senin yanına yolladı,*

178. *Uruk'un baş kahini, Kulaba'nun⁹ baş kahini beni senin yanına yolladı"¹⁰.*

Burada "baba" sözcüğü Aratta'nın bağımlılığını ifade etmiyor, zira aynı destandan Aratta'nın bağımsız olduğu

⁸. Kramer, 1952, S. 32-33; Kaneva, 1964, N 4, S. 215. İdareciler için Bk. Kramer, 1952, S. 41; Kaneva, 1964, N 4, S. 218.

⁹. Kulaba, Uruk kentinin bir bölümüdür, kentnin tapınak ve mabetlerinin orada bulunduğu sanılıyor.

¹⁰. Kramer, 1952, S. 17; Kaneva, 1964, N 4, S. 209; Cohen, 1973, S. 120.

ve Uruk baş kahininin orayı zaptetme çabalarının sonuçsuz kaldığı anlaşılıyor. "Enmerkar ve Ensukeşdanna" destanında ise Sumer'i zaptetmeyi amaçlayan Aratta baş kahini "maşmaş" kahininin yenilgisinin ardından Uruk baş kahininin önderliğini, onu baba değil de "ağabey" diye adlandırarak kabul ediyor¹¹. Aynı zamanda Sumer'in kendi dini önderleri olduğuna göre, Aratta baş kahininin Sumerler için neden "Ensi" olduğu anlaşılamiyor. Kevork Canoyan'ın¹² Uruk ve Aratta'yı yönetenlerin aynı sülaleden geldikleri tahminine rağmen bu nokta açıklığa kavuşmamış, araştırılması gereken bir konu olarak kalıyor.

¹¹ Kramer, 1956, S. 232-234; Berlin, 1979, S. 59.

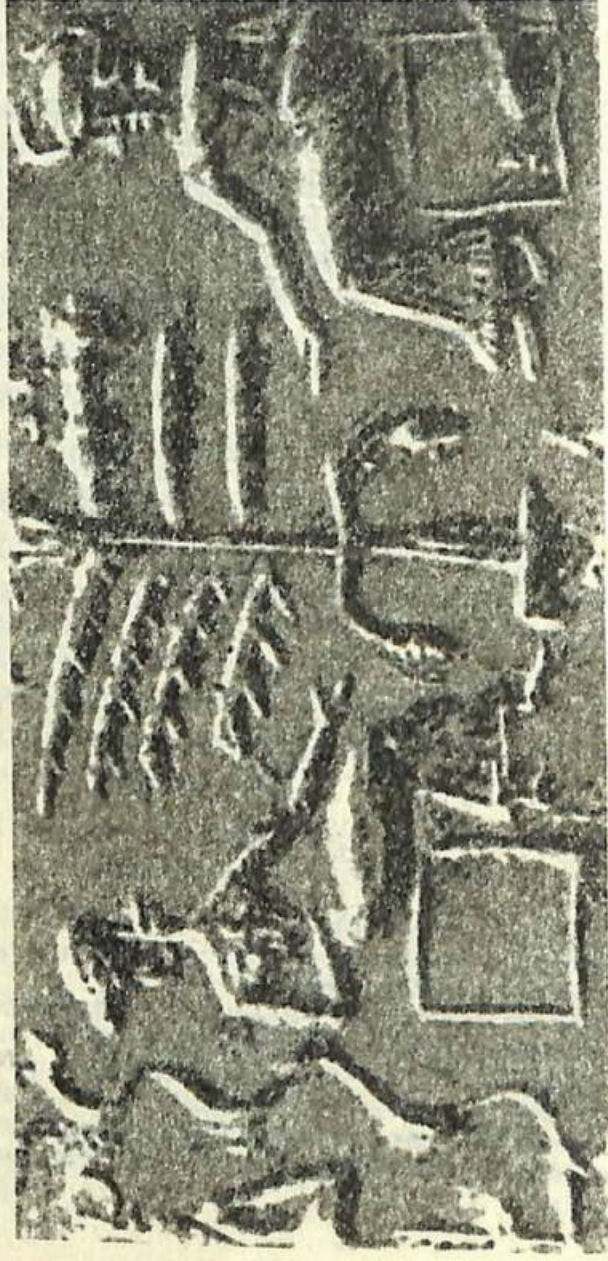
¹² G. Canoyan bu tahminini bir görüşmemizde anlatmıştı. Destanın konu ile ilgili iyi korunmamış bir bölümü ilginç.

498. *O zaman olmuş ... hanedanlar yaşamış,*

.. yerleşmiş.

501. *Onların söylenmiş var ... onun fikri var...*

Bk. Kramer, 1952, S. 37; Kaneva, 1964, N 4, S. 217; Cohen, 1973, S. 136.

M.Ö. III. Binyıl Mezopotamya mühüründe “İlk günah” konusu (London British Museum)

6. Bölüm

ARATTA EKONOMİSİ VE MAL TAKASI İLİŞKİLERİ

Aratta devlet düzeni bölümünde, iki memur grubundan söz edilmişti. Destanda vergi tahsildarları ve denetimcileri diye adlandırılan bu iki grup, doğrudan ekonomi ile ilgilidirler. "Enmerkar ve Aratta Baş Kahini" destanı Aratta ekonomisi ile ilgili başka önemli bilgiler de içeriyor.

Aratta, dağlık bir ülke olup, ekonomisinde hayvancılık birinci derecede rol oynamış. Bunun en iyi kanıtı da Arattalılar'ın, çobanlık tanrısı Dumuzi'nin seçkin halkı olması¹. Tarım da hayvancılık kadar önemli olmuş. Destana göre, Aratta'da yağmurlardan sonra buğday ve nohut yetiştiriyor². Bu bilgi, sulama sisteminin fazla gelişmemiş olması nedeniyle ülkenin tarım ürünleri açığı olduğunu belirtiyor. Bu açığın da bir ova ülkesi olan Sumer'den kapatıldığı, karşılığında ise maden ve değerli taşlar ihraç edildiği anlaşılıyor³. Onlar madenlerini "ağaçların meyveleri", incir

¹ Kramer, 1952, S. 41; Kaneva, 1964, N 4, S. 218; Cohen, 1973, S. 139.

² Kramer, 1952, S. 27, 45; Kaneva, 1964, N 4, S. 213, 219-220; Cohen, 1973, S. 128-129, 142-143.

³ Kramer, 1952, S. 45; Kaneva, 1964, N 4, S. 219-220; Cohen, 1973, S. 142-143.

şarabı ile de takas ediyorlardı⁴, ve de destanda belirtildiğine göre, Aratta'da İnanna'nın Dumuzi'nin onuruna tüm ülkede "ağaçlar yetiştirdiği", ama bunun da yeterli olmadığı anlaşılıyor⁵.

Ermeni platosu, Sumer kaynaklarında belirtildiği gibi yeraltı zenginlikleriyle ünlü. "Enmerkar ve Aratta Baş Kahini" destanı Aratta'da altın, gümüş, kurşun, lacvart (lapis lazuli) ve sardion ocaklarından ve bunların işlenmesinden söz ediyor. Destanın sonunda ise, tehditin eşlik ettiği haberleşmeler sonucu (S.N. Kramer bunu "tarihte ilk sinir savaşı" diye adlandırıyor), iki ülkenin anlaşmaya vardıkları anlatılıyor. Bundan sonra Sumerler Aratta'ya buğday ve başka ürünler getiriyor, Arattalılar ise Sumere altın, gümüş, lacvart (lâpis-lâzuli) ve sardion götürüyorlar. Bu, Aratta'nın başka ülkelerle gerçekleşen mal takası ilişkileri konusundaki tek bilgi. Önemle altı çizilmesi gereken bir konu da Aratta'da ölçü ve tartı birimi kullunıldığı. "Enmerkar ve Ensukheşdanna" destanında Sumer'e karşı saldırı düzenlemek üzere Aratta hükümdarının "maşmaş" kahinine beş mina altın, beş mina gümüş ve diğer gerekli malzemeyi verdiği anlatılıyor⁶. Mina (Ermeni kaynaklarında "minas"), eski Ön Asya ülkelerinde yaygın bir ölçü birimidir.

Madenler ve değerli taşlar dışında Ermeni platosundan güneye yapı malzemesi, "dağ taşları" da götürülüyordu. "Enmerkar ve Aratta Baş Kahini" destanına göre Uruk'taki ünlü Eanna mabedi Aratta'dan gönderilen taşlarla inşa edilmiştir⁷. Sicilyalı Diodorus'un "Tarih Kütüphanesi"

4- Kramer, 1952, S. 43; Kaneva, 1964, N 4, S. 219; Cohen, 1973, S. 140.

5- Kramer, 1952, S. 43-45; Kaneva, 1964, N 4, S. 219-220; Cohen, 1973, S. 141-143.

6- Kramer, 1956, S. 232-234.

si" eserinde, Ermeni platosundan Mezopotamya'ya çok büyük taş kitleleri taşındığına dair bilgi mevcut⁸.

Sumerler, Arattalı ustalardan kendilerine mabetler inşa etmelerini istiyor; onlar ise bu konuda ancak tarım ürünleri aldıktan sonra anlaşıyorlardı⁹. Sözedilen, asiller, baş kahinin "ışıkta konağı", ambar, "gannunlar" ve de mimar-ustalar hakkındaki bilgilerden Aratta'da mabet inşası ile mimarlığın diğer dallarının ne denli yüksek bir düzeyde olduğu anlaşılıyor.

Önemli bir bilgi ile konuyu bağlayalım. Ekonomide çekici güç ve yük taşıma aracı olarak hayvanların önemli rol oynadığı biliniyor. Destana göre Sumerler yük taşımak için eşeklerden yararlanmışlar¹⁰. Onlar eşekleri savaş ve saldırılarda da kullanmış, binicilerine ise "eşeklerin böğrünü sıkanlar (dürtenler)"¹¹ adını vermişler. Destanlardan o dönemlerde (M.Ö 28-27 y.y.) Sumerler'in at kullanmadıkları besbelli. Aynı şey Arattalılar için söylenemez. Onlar Sumerler'den farklı olarak mal taşıma işlerini atlarla gerçekleştireyorlardı¹². Atların savaşta da kullanıldığı tahmin edilebilir.

7- Destanın 372-375 satırlarından anlaşıldığına göre, Arattalılar buğdaya karşılık yalnızca "sardion" vermeye ve Sümer'de tapınaklar inşa etmek üzere ustalar göndermeye razı oldular. Fakat bu koşul Aratta yöneticisi için tatminkâr olmadı.

8- Bk. "Aratta'dan Sümer'e nehirden gıdılırdı" bölümü.

9- Kramer, 1952, S. 29; Kaneva, 1964, N 4, S. 214; Cohen, 1973, S. 130.

10- 331. *Yük taşıyan merkeplere bağladığında dağgeçitleri merkep-lerinin sırtına bağladı. sahibi, Kulaba'nın başkahini, Uruk'un başkahini, Kulaba'nın başkahini.*

335. *Aratta yoluyla buğday yolladı.*

Bk. Kramer, 1952, S. 27; Kaneva, 1964, N 4, S. 213; Cohen, 1973, S. 128.

11 Kaneva, 1964. N 3. S.264.

12 Kaneva, 1964, N 4, S. 208.

Bu bilgilerde atların çivi yazılar belgelerinde ilk kez anıldıklarının, söz konusu atların ise Ermeni platosunda gemlenmiş olduğunun altını çizmemiz gerekiyor.

7. Bölüm

ARATTA'DA YAZININ VARLIĞI KONUSU

Tarihte her devletin tescil edilmek için kendine has veya yabancı, bir yazı kullanmış olması gerekiyor. Aratta ülkesinde acaba herhangi bir yazı düzeni kullanılmış mıydı?

M.Ö. 4 binli yılların ikinci yarısında Sumerler resimli yazıyı (hiyeroglif), M.Ö. 3-binlerin 1. yarısında ise hiyerogliflerin çizgilerini düzeltip kesişme noktalarını çivilere dönüştürerek çivi yazısını keşfettiler. Bu çok önemli keşif, temelinde dönemin olayları yatan Sumer destanlarına yansımış. Olay Enmerkar'e atfedilmiş ve diplomatik ilişkilerden doğan zorunlulukla ilişkilendirilmiş;

503. *Sözcükler zorlaştı elçi için ve onları
tekrarlayamayınca,*

*baş kahin Kulaba'nın eline kili verip tuğla
görünüşüyle şekillendirdi.*

505. *O güne kadar kil üzerine geçmiş söz yoktu,
şimdi ey Utu... böyle gerçekleşti.*

507. *Baş kahin tuğla görünümlü sözü Kulaba'ya hasretti.
gerçekten (bu) böyle oldu¹.*

¹ Kramer, 1952, S. 27; Kaneva, 1964, N 4, S. 213; Cohen, 1973, S. 128.

Destanın bu bölümünden ilk yazıları keşfedenin Enmerkar olduğu izlenimi doğuyor, ancak destanın devamından söz konusunun çivi yazısı olduğu anlaşılıyor;

540. *Aratta baş kahini kile baktı,*

*söylenen sözler çivilere dönüşmüştü, görünüşü
(onların)...²*

Çivi yazısının Enmerkar tarafından keşfedilmesinin nedeni destanda pekçok kez belirtildiği gibi uzun sözü akılda tutmanın zorluğu idi. Destana göre bu konumu Enmerkar'dan önce Aratta baş kahini de düşünmüştü,

455. *Aratta başkahini ulağa*

ışıklı tuğla görünümünde sözcükleri teslim etti³.

Olay çivi yazısının icadından önce geçtiğine göre Aratta baş kahininin hierogliflerle yazdığını tahmin etmek gerekiyor. Bundan da M.Ö. 3. binyılın ilk yarısında Aratta'da yazı kullanımı bilindiği anlaşılıp, devletin varlığı yazı kullanımı ile kanıtlanıyor.

Yazı kullanılması konusunun açıklık kazanmasının ardından "Aratta'da kullanılan yazı kendilerine mi aitti, yoksa Arattahlar yabancı bir yazıdan mı yararlanıyordu?" sorusu geliyor.

Doğu Anadolu yöresi fazla araştırılmamıştır. Fakat, tüm Ermeni platosu M.Ö. 3000 yıllarında aynı kültür kuşağında ve aynı gelişme aşamasında bulunduğuna göre (bu konuya bir sonraki bölümde dönelecek) doğu Ermenistan'da özgün bir yazının kullanılmış olması, bunun batıda da varolabileceğini tahmin ettiriyor.

² Kramer, 1952, S. 41; Kaneva, 1964, N 4, S. 218.

³ Kramer, 1952, S. 35; Kaneva, 1964, N 4, S. 216.

Taş devri döneminin sonunda (Neolitik çağ) düşün-
celerin resim ve işaretlerle ifade edilmesi ihtiyacı ortaya
çıktı, bu da günümüz Ermenistan sınırları içinde kaya ya-
zı-resimlerinin bulunması ile ifade buldu. Tarihçiler bu
yörede son 20-30 yılda bulunan kaya resimlerini⁴ M.Ö. al-
tınıcı ile M.Ö. birinci binyıl yazıları arasında tarihlendirir-
yorlar⁵.

H. A. Martirosyan Alagöz, Keğam, Vartenis, Sünik
dağlarında bulunan kaya resimlerini araştırdı, bu resim-
yazıları Van krallığı hiyroglifleri⁶ ve ortaçağ ermeni el yaz-
malarında anılan işaret yazılarıyla⁷ karşılaştırdı ve sonuçta
onların birbiriyle akrabalığı ile "temelden Ermenistan'a öz-
gü bir görüntü olduğu"nu belirledi⁸. Ermeni platosunda
resim-yazı kullanımı Neolitik çağda ortaya çıkmış, Bakır-
taş-Erken Tunç çağı döneminde (M.Ö. 5-3. binyıllar) tam
olarak son şeklini bulmuştur⁹.

Böylece, Sumer destanının tanıklığı ve aynı dönem-
de Ermeni platosunda resim-yazının kullanıldığının kanıt-
lanmış olması, Aratta ülkesinin kendine has yazıya sahip
olduğu konusunda kuşkuları yokedyor.

⁴ Ermenistan kaya resimleri için Bk. Barseğyan, 1966, S. 147-
159; Sardaryan, 1967, S. 113-122; Karahanyan, Safyan, 1970;
Martirosyan, İsrailyan, 1971; Uyanık, 1974. S. Petrosyan'ın
zengin fakat basılmamış kayaresimleri koleksiyonu var. Bunun-
la beraber adı geçen yörede henüz araştırılmamış ve yayımlan-
mamış kayaresimleri bulunuyor.

⁵ Martirosyan, 1970, S. 70.

⁶ Barseghyan, 1967, S. 85-90; Barnett, 1974, S. 43-55; Movsis-
yan, 1998.

⁷ Ortaçağ kitaplarında anılan resim-yazılara (hiyrogliif) dair en
geniş listeyi H. Acaryan hazırlamıştır (Acaryan, 1984 Ek.). Ayrı-
ca Bk: Aprahamyan, 1973, 236-243 sayfalarında yer alan liste.

⁸ H.A. Martirosyan'ın bu konudaki araştırmaları, "Ermenistan'ın
ilkçağ hiyroglifleri ve onların Urartu-Ermeni tekrarları" (Yere-
van, 1973) ve, basitleştirilmiş baskısı, "Bilim, İlkçağda Başlar"
(Yerevan, 1978) eserlerinde özetlenmiştir.

⁹ Martirosyan, 1969, S. 193.

Ermeni Harflerinin Türkçe Karşılıkları

Ermeni Alfabesi	Ermenice Harfin adı	Transkripsiyon	Doğu Ermenice lehçesi	Batı Ermenice Lehçesi	Doğu Ermenice	Ortak okunuşu	Batı Ermenice
Ա	ա	aib	a	a	a	Ankara	
Բ	բ	ben	b	b	p	Boğaz	Perde
Գ	գ	gim	g	g	k	Gregor	Kırkor
Դ	դ	da	d	d	t	Diyar	Tavsan
Ե	ե	yec	y ^o	e	e	dEmir	
Զ	զ	za	z	z	z	Zara	
Է	է	e	e	e	e	Erzurum	
Ը	ը	it	i	i	i	Iğdır	
Թ	թ	to	th	t	t	Toros	
Ճ	ճ	je	j	j	j	Japon	
Ի	ի	ini	i	i	i	İhsan	
Լ	լ	liun	l	l	l	Londra	
Խ	խ	khie	kh	kh	kh	Türkçede yok	
Ծ	ծ	tsa	ts	ts	dz	Türkçede yok	
Կ	կ	ken	k	k	g	Kütahya	Giresun
Հ	հ	ho	h	h	h	Harman	
Ձ	ձ	dza	dz	dz	ts	Türkçede yok	
Ղ	ղ	gat	ğ	ğ	ğ	boGa	
Ր	ր	ce	c	c	c	Can	Çiğir
Մ	մ	men	m	m	m	Musa	
Յ	յ	hi	y ^o	y	y ^o	baYram	
Ն	ն	nu	n	n	n	Nane	
Շ	շ	sa	s	s	s	Sarap	
Ո	օ	vo	o ^o	o	o	kOzak	
Չ	չ	ca	c	c	c	Cerez	
Պ	պ	pe	p	p	b	Paris	Bedros
Ջ	ջ	ce	c	c	c	Can	Çarık
Թ	ր	ra	r	r	r	Rize	
Ս	ս	se	s	s	s	Sevgi	
Վ	վ	vev ^v	v	v	v	Vize	
Տ	տ	tian	t	t	d	Tigran	Dikran
Ր	ր	re	r	r	r	Ruh	
Յ	յ	tzo	tz	tz	tz	Türkçede yok	
Ի	ի	iun	v	v	v	ciVan	
Փ	փ	pür	p	p	p	Park	
Թ	թ	ke	k	k	k	Kelebek	
Օ	օ	o	o	o	o ^o	Ordu	
Ֆ	ֆ	fe ^f	f	f	f ^{fo}	Fatsa	
ՈՒ	ու		u	u	u	Urla	
ԻՅ	իւ	Birleşik	iu	-	iu	(Batı Ermenicesinde) i yerine kullanılır.	
ԻԻԻ	իւ	harfler	yu	yu	-	(Doğu Ermenicesinde) yuri	
ԷՕ	էօ		ö	-	ö	(Batı Ermenicesinde) Ö yerine kullanılır.	
ԱՒ	աւօ		o	-	-	av, sonradan eklenen o harfi karşılığıdır	

Not: ^o u, Sürçük başında ye okunur. Örneğin: Yerevan
^o u, sürçük başında Batı Ermenicesinde h okunur. Örneğin: Hagop
^o u, Sürçük başında çoğu kez vu okunur. Örneğin: Vayvoda
^o o ve f harfleri Ermeni alfabesinde sonradan eklenmiştir.

8. Bölüm

TARİH BİLİMİ VERİLERİYLE

M.Ö. 3. BİNYILDA ERMENİ PLATOSU

Araştırmamızın sonuçlarını özetlemeden önce Ermeni platosunun M.Ö. 3. binyıl kültürü gelişme düzeyine genel bir bakış, söz konusu dönemde burada devlet varlığının mümkün olabileceğini gösteriyor.

M.Ö. 4. binyıl sonlarından itibaren Ermeni platosunun bin yıl süren bir gelişme sonucu Tunç devrine geçtiğini görüyoruz¹. Bu zaman diliminde Ermeni platosunda tarım, hayvancılık ile onun yardımcı dalları olan avcılık, balıkçılık gibi yerleşik yaşam ve genel ekonomi şekilleri var olup dokumacılık, deri işlenmesi, taş ve ağaç işçiliği, ev inşası, bağcılık gibi² zanaatlar gelişmiştir. Giderek yüksek gelişme gösteren maden işçiliği ve çömlekçilik ise, zamanla bu zanaatlardan ayrılıp yeni üretim dallarına dönüşmüştür.

¹ Ch. Burney'e göre ise Ermenistan erken Tunç devrini M.Ö. 31-20. yy'lar olarak tarihlendirmek gerekir (Burney, 1958, S.167). J. Mellaart'a gelince Doğu Anadolu kültürünü Suriye, Filistin, erken hanedanlık Mezopotamya'sı ve 3-4. Mısır Hanedanları ile karşılaştırarak M.Ö. 3200-2200/2100 yıllarına karar kılıyor (Mellaart, 1957, S.73).

² Sözedilen zanaatlar ve ekonomi şekilleri ayrıntıları için Bk. Khanzadyan, 1967 eseri.

Ermeni platosu, özellikle de doğu Toros dağları, madenciliğin gelişme dönemi başlarında Kafkasya'ya olduğu gibi Ön Asya ülkelerine de maden sağlama işinde önemli rol oynamış³. Platonun değişik madenler bakımından zenginliği üzerine Ermeni el yazmalarında pek çok bilgi var⁴. M.Ö. 3. binyılda madenciliğin önde gelen bir dalı olan silah yapımını ele aldığımızda, Ermeni platosu eski yerleşim bölgeleri buluntularından duylu baltaların, geniş ağızlı kamaların ve kanatlı mızrak uçlarının aynı dönemde İran, Küçük Asya, Kafkasya özellikle de Mezopotamya'da pek çok benzerleri olduğunu belirtmek gerekir. Silahlar dışında bunların döküldüğü çok sayıda kalıpların Ermenistan'da bulunması silahların yerel imalat olduğunu kanıtlıyor⁵.

Ermenistan, siyah renkli, geometrik nakışlı ve bezemeli pişirilmiş toprak eşyanın da vatanı. Bu da yörenin kültürünü farklı kılan bir özellik. Sözedilen toprak kaplara platonun tüm erken Tunç devri yerleşim bölgelerinde rastlanıyor ve bu bölgelerin sayısı 300'ü aşkın (eski yerleşim bölgelerinin bunca sıklığına herhangi bir başka yörede rastlanmıyor)⁶.

³ İessen, 1963, S. 5-6. Sumerler'in bakır maden ocakları olmadığından bu cevheri Amanos dağları, Küçük Asya ve Ermenistan platosundan sağlamışlardır (Landsberger, 1925, S. 21-25.)

⁴ Pavstos Buzant, III, 10; Khazar Parpetzi, I, 7; Yeremyan, 1963, S. 91, 93, 97, 106, 108.

⁵ Martirosyan, 1964, S. 25-33.

⁶ Khanzadyan, 1967, S. 87.

Ermeni platosu erken Tunç devri uygarlığı izlerine Kilikya (Mersin), Asur (Amuk), Filistin (Kirbet-Kerak, Bet-Şan, Tabara-el-Akrad) antik bölgelerinde rastlanmıştır (Jirku, A. Einige Kleinfunde aus Palastina und Syrien.- Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, N 7, XIII, S. 165-172). Kuzeyde bu uygarlığın izleri Kuban'a (Maykop, Novosvbdonie). Çeçenistan - İnguşetya'ya (Lugovoye, Serjen-Yurt) kadar ulaşır (Krupnov,

Çalışma araç-gereçleri benzerlik gösteriyor. Platonun mimari yapılarında etkin olan tarz, bitişik kare yapılarla pişmemiş tuğla duvarlı daire planlı binalar⁷. Güncel araçlar dışında, üç ayaklı kaideler, Ermeni platosu dışında hiçbir bölgede rastlanmayan yüksek konumlu, geniş dudaklı boğa ve koç görünümlü çeşitli dayanaklar gibi dinsel anlamı olan eşyalar da oldukça yaygın⁸.

Güncel ve ritüel eşyalar ile çalışma aletlerinin ve mimari eserlerin benzerlikleri, doğal olarak mevcut kültür birliğini, dahası bu kültürü birlikte taşıyanlar arasındaki akrabalık bağını gösteriyor⁹.

Ermenistan erken Tunç devri uygarlığının yaygınlığı yönünden, M.Ö.3. binyılın ilk yarısında, doğuda Karabağ dağlarını¹⁰, kuzeydoğuda Trelek (Trialeti) bölgesini¹¹ kapsayarak, kuzeybatıdan Pontos ve Antitoros dağları ile sınırlanır¹², güneyde ise doğu Toros sıradağlarını, güneydo-

1964, S. 26-49).

Uygarlık gibi yayılma da kültür etkileşimi ya da Ermeni platosu'ndan gerçekleşen göçlerle açıklanıyor.

7- Ermenistan'da erken Tunç devrinden de önce, Bakırtaş devri uygarlık katlarında bu tür evler biliniyor (Şengavit 1, Mihli-tepe, Kül-tepe 1, Baba-derviş 2, Şomu-tepe, Toyra-tepe vb.) ve Mezopotamya ile doğu Akdeniz erken uygarlığına bağlanıyor (Khanzatyán, 1967, S. 29).

8- Khanzadyán, 1967, S. 91.

9- Ermeni platosu yerli kavimlerinin kültür birliği M.Ö. 6-5. bin yıllarından başlayarak görülüyor. (Sartaryán, 1967, S. 252-253; Khanzatyán, 1967, S. 98).

10- Kushnareva, 1956, S. 165-179.

11- Ch. Burney vaktiyle kabul edilen B.A. Kuftin'e ait "Kura-Araks eneoliti"nin özgün uygarlığı görüşünü reddeder ve söz konusu uygarlığın beşiğinin doğu Anadolu olduğunu, Trialeti (Trelk) ve Urmiye gölü havzasının da bu uygarlık kuşağının uzantıları olduğunu iddia eder (Burney, 1958, S. 165-166).

12- Sartaryán, 1967, S. 207.

ğuda ise Urmiye gölü havzasını kapsar¹³. Araştırmacılar bu uygarlığın bir (Ararat ovası)¹⁴ veya iki (Ararat ovası ile Harput ve Malatya bölgesi) merkezini diğerlerinden ayırıp özelleştiriyorlar¹⁵.

Görüldüğü gibi tarih bilimi konusu yalnızca doğu Toroslar ve Van gölü havzasında (Destanların incelenmesi sonucu Aratta ülkesini yerleştirdiğimiz bölge) değil, Urmiye gölü havzası (M.Ö. 8. yüzyılda burada Aratta adıyla bir nehirden söz ediliyor) ve tüm Ermeni platosunda benzerlik arz ediyor. Diğer yandan "Aratta Ülkesi" adı bazı ölçüler içinde birleşik bir yöreyi ifade ediyor. Coğrafya ve kültür ölçümleri bu konuda çelişmiyor, tam tersi birbirlerini tamamlıyor.

Bu durumda şöyle bir tahmin yürütülebilir; "Aratta Ülkesi" adıyla Sumerler, tarihbilimi konusu temelinde yeri net olarak belirlenen ve temelde coğrafya bütünlüğü gösteren Ermeni platosunun M.Ö. 3. binyıl kültür kuşağını gözönüne alıyor, plato kültürünü yaratan ve taşıyanları ise Arattalı'lar diye adlandırıyorlar.

¹³- Urmiye gölü havzasında bilinen iki erken Tunç devri yerleşim bölgesi var; Gölün doğusundaki Yanık-tepe ve batısındaki Göytepe. M.Ö. 3100-1950/1900 yılları ile tarihlendirilen Köytepe "K" dilimi Ermenistan'ın erken Tunç devriyle örtüşüyor. Her iki örendeki buluntulardan Şengavit tipi daire-planlı mekanlar ve onlara ekli kare-planlı yapılar, pişmemiş tuğla duvarları ile Ermeni platosunun tipik buluntularıdır. Yine örenlerde bulunan çömlek kalıntıları da Ermenistan'daki siyah, cilalı ve geometrik nakışlarla reklendirilmiş çanak çömleklerin benzeridir. Ararat ovası, Erzurum yöresi, Van ve Urmiye gölleri havzaları antik bölgeleri arasında pek çok paralellikler mevcut (Sartaryan, 1967, S. 208-209, 212; Khanzadyan, 1967, S. 76-89; Burney, 1958, S.165-169; Burney, 1961, S. 138-153; Mellaart, 1957, S. 3-75).

¹⁴- Khanzadyan, 1967, S. 86-88; Sartaryan, 1967, S. 213; Burney, 1958, S.165-166,168.

¹⁵- Burney, 1958, S.165-168.

SON SÖZ

Sumer ana kaynaklarında anıldığına göre hakkındaki bilgilerin M.Ö. 28-22 yüzyılları kapsadığı Aratta adlı ülke antik doğu'da önemli rol oynamıştır. Bu ülkeyle ilgili Sumer yazıtları verilerinin incelenmesi ve bunların birtakım başka kaynaklardaki verilerle karşılaştırılması, Aratta'nın Ermeni platosu'nda yer aldığını gösteriyor. Mevcut verilerin incelenmesi, Aratta'nın coğrafik yerinin belirlenmesi konusunda daha önce öne sürülen ve Aratta'nın Afganistan, Hindistan veya İran steplerinde yer aldığı görüşlerin herhangi bir temelden yoksun olduğunu gösteriyor.

Sumer yazıtlarındaki bilgilerden anlaşıldığına göre Aratta bir başkahn-kral ve onun yanı sıra çalışan ileri gelenler ya da yüksek danışma meclisi tarafından yönetilen teokratik-monarşik bir devlet. Yazıtlarda devlet ekonomisinde çalışan memurlar, vergi toplayanlar ve denetçiler anılıyor. İlginç olan, yazılı kaynaklarda dizginlenmiş atların ilk kez Aratta'da anılmış olması; atın kullanımı ise hem ekonomi, hem harp sanatı hem de diğer alanlarda olağanüstü bir ilerleme.

Aratta madenler, değerli taş ocakları ve taşların işlenmesinin bilindiği bir ülke olarak öne çıkıyor. Ülkenin bu durumu, hem daha sonraki yüzyıl yazarlarının ulaştırdığı bilgiler, hem de arkeoloji kazıların sonuçları ile onaylanıyor.

Sumer efsanesine göre Aratta'nın koruyucu tanrısı Tanrıça İnanna'nın sevgilisi olan Dumuzi'dir. Dumuzi adı Sumer dilinde "öz -gerçek evlat" anlamını taşıyor. Dumuzi'nin babası zeka ve sular tanrısı, yaratıcı Haya'dır. Haya adı ise Ermeni platosunun yerli halkı olan "Hay"ların adı ile örtüşüyor (Tanrı Haya aynı zamanda Enki "ülkenin sahibi", "Nudimmud" "yaratıcı" ve başka isim-sıfatlarla de tanınıyor). Kaynaklarda bunun dışında Dumuzi'nin anne ve kızkardeşinden de söz ediliyor.

İlginç kanıtlardan biri de Aratta'nın kendi öz-yazısının varlığı; bu bilgi ise bilimin bugünkü verilerine, Ermeni platosunda M.Ö. 5 -3. binyıllarda hiyeroglifin iyice şekillenmiş olduğuna tamamiyle uyuyor.

Antik doğuda yaygın olan birkaç mistik konu başlığının (cennet, tufan, ölümsüzlük arayışı) araştırılması, Sumer kaynaklarındaki Aratta'nın Kitabı Mukaddes'te adı geçen Ararat-Ermenistan olduğunu gösteriyor. Bu da Ermeni platosunun Ön Asya'daki ilk yerlilerin kutsal beklentilerindeki sembolik anlamı ifade ediyor.

Tüm bu söylenenleri derleyip özetleyecek olursak Ermeni platosu'nun daha M.Ö. 3. binyılda eski doğuda önemli rol oynadığını ve dünya uygarlığının doğuşunda belli bir yatırım gerçekleştirdiğini görüyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

- Abrahamyan A.G.**, *Ermeni Yazısı ve Yazmanlığı*, Yerevan, 1973 (Ermenice)
- Açaryan H.**, *Ermeni Yazıları*, Yerevan, 1984 (Ermenice)
- Afanaseva V.K.**, *Gilgamesh and Enkidu*, M., 1979
- Afanaseva V. K.**, "Gilgamesh ve Ölümsüzün Dağı", *Eski Doğu Şiiri ve Düzyazısı* Moskova, 1973
- Arutyunyan N.V.**, *Urartu'nun Toponomikası*, Yerevan 1985 (Ermenice)
- Barnett R.D.**, *The Hieroglyphic Writing of Urartu*, Anatolian studies presented to H.G.Güterbock, Istanbul, 1974
- Barseğyan L.A.**, *Ermenistan Antik dönemi Sanat Tarihi İçin Yeni Konular*, TAD, 1966, N 3 (Ermenice)
- Barseğyan L.A.**, "Urartu Hiyeroglif Yazımı Hakkında" TAD, 1967, N 2 (Rusça)
- Berlin A.**, *Enmerkar and Ensuhkeshdanna*, Philadelphia, 1979
- Bickerman E.J.**, *Chronology of the Ancient World*, London, 1968
- Biggs R.D.**, *Ebla and Abu Salabikh: The linguistic and literary aspects*, La Lingua di Ebla (a cura di L. Cagni), Napoli, 1981
- Burney Ch.**, "Eastern Anatolia in the Chalcolitic and Early Bronze Age," AS, VIII, 1958
- Burney Ch.**, *Excavations at Yanık Tepe /North-West Iran/, "Irag"*, N XXIII, v. 2, 1961
- Cohen S.**, *Enmerkar and the Lord of Aratta*, Ann Arbor, 1973
- Deimel P.A.**, *Sumerisch-Akkadisches Glossar*, Rom, 1932
- Diakonov I.M.**, *Eski Mezopotamya Sosyal ve Devlet Düzeni*, Sumer, Moskova, 1959 (Rusca)
- Edzard D.O.**, *Gestinanna*, "Reallexikon der Assyriologie", Bd. III, Berlin, 1964
- Falkenstein A.**, *Die Inschriften Gudeas von Lagash*, I, Roma, 1966
- Fersman A.E.**, *Taş Tarihine Gözlemler*, C:1, Moskova 1954 (Rusça)
- Frazer J.G.**, *Folklore in the Old Testament*, London, 1923
- Gelb İ.J.**, *Hurrians and Subarians*, Chicago, 1944
- Gordon E.J.**, "The Meaning of the Ideogram KASKAL KUR- 'Underground Water-course' and its Significance for Bronze Age Historical Geography," JCS, 1967, 21
- Hagopyan T.H.**, *Tarihi Ermenistan Coğrafyası*, Yerevan, 1984 (Ermenice)
- Hansman J.F.**, "The Question of Aratta", JNES, 1979, v. 37, N 4

- Hinz W.**, *Das Reich Elam*, Stuttgart, 1964
- Hrouda B.**, Die Churriter als Problem archaologischer Forschungen. "Archaologia Geographica", August, 1958
- Jessen A.A.**, M.Ö. IV_ III Binyıllarda, Kafkasya ve Eski Doğu, "KSCB Bilimler Akademisi Eski Bilimler Enstitüsü Özet Duyuruları" N 93, Moskova, 1963 (Rusça)
- İnglizean V.**, *Kutsal Kitapta Ermenistan*, Viyana 1947 (Ermenice)
- Jakobsen Th.**, The Sumerian King List ("Assyriological Studies", N. 11), Chicago 1939
- Jirku A.**, Einige Kleinfunde aus Palastina und Syrien. "Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft", N 7, XIII
- Jusifov Y.B.**, Mezopotamyanın Kuzey Doğu Ülkeleri Erken Dönem İlişkileri "Eski Tarih Bülteni", Moskova 1987, N 1 (Rusça)
- Kaneva İ.T.**, Tarihsel İlkaynak Olarak Sumer Destanı "Eski Tarih Bülteni" Moskova 1964, N 3-4 (Rusça)
- Karahanyan G.H., Safyan P.D.**, *Sünik Kayaresimleri*, Yerevan, 1970 (Ermenice)
- Kavukçıyan M.**, *Armenia, Subartu and Sumer*, Montreal, 1987
- Kavukçıyan M.**, *Ermeni Halkının Kökeni*, Montreal, 1982 (Ermenice)
- Khanalanyan A.**, "Avantabadum", Yerevan 1969 (Ermenice)
- Khanzadyan E.V.**, M.Ö. 3. Binli Yıllarda Ermeni Platosu Uygarlığı, Yerevan, 1967 (Ermenice)
- Komoroczy G.**, Das mythische Goldland Harali im Alten Vorderasien. "Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae", Tomus XXVI (1), 1972
- Kramer S.N.**, *Enmerkar and the Lord of Aratta*, Philedelphia, 1952
- Kramer S.N.**, *From the Tablets of Sumer*, Indian Hills, Falcon, 1956
- Kramer S.N.**, Gilgamesh and the Land of Living, JCS. I, 1947
- Kramer S.N.**, Gilgamesh and Agga, "American Journal of Archaeology", LIII, 1949
- Kramer S.N.**, *History Begins at Sumer*, New York, 1959
- Kramer S.N.**, Sumerian Literature and Bible, "Analecta Biblica", Roma 1959 (a), 12
- Kramer S.N.**, *Sumerian Mythology*, New York, 1961
- Kramer S.N.**, *The Sumerians*, Chicago, 1963
- Krupnov E.A.**, Kafkasyanın En Eski kültürü ve Kafkas etnik toplumu "Sovyet Tarihbilimi" Moskova 1964, N 1 (Rusça)
- Kushnareva K.K.**, Dağlık Karabağ Bakır Çağı Anıları "Sovyet Tarihbilimi" Moskova 1956, XX (Rusça)
- Lambert W.G.**, Nisir or Nımuö. "Revue d'Assyriologie et d'Archeologie Orientale", 1986, vol. LXXX, N 2
- Landsberger B.**, *Arsyrische Handelskonton in Kleinasien aus dem*

- dritten Jahrtausend, Leipzig, 1925
- Lehmann-Haupt C.F.**, *Die älteste Kunde über Armenien*, "Handes Amsoreaj", Wien, 1927, N 11-12
- Lipinski E.**, El's abode: Mythological traditions related to mount Hermon and to the mountains of Armenia. "Orientalia Lovaniensia Periodica", 1971, N 2
- Lloyd S.**, *The Archaeology of Mesopotamia*, London, 1978
- Martirosyan H.A.**, *Bilim, İlkçağda Başlar*, Yerevan, 1978 (Ermenice)
- Martirosyan H.A.**, *Ermenistan İlkçağ Hiyeroglifleri ve Onların Urartu-Ermeni Tekrarları*, Yerevan, 1973 (Ermenice)
- Martirosyan H.A.**, Ermenistan İlkçağ Uygarlığı Anıtları, TAD, 1969, N 3 (Ermenice)
- Martirosyan H.A., İsrailyan H.R.**, *Geğam Dağları Kayaresimleri*, Yerevan, 1971 (Ermenice)
- Martirosyan H.A.**, Kaya Resimlerinin Sınıflandırılmasına Dair Birkaç Veri. SBB, 1970, No: 9 (Ermenice)
- Masson V.M.**, *Orta Asya ve Eski Doğu*, Moskova 1964 (Rusça)
- Majidzadeh J. The Land of Aratta. JNES, 1976, v. 36, n. 2
- Mellaart J.**, Anatolian Chronology in the Early and Middle Bronze age. AS, VII, 1957
- Movsisyan A.Y.**, Sumer Destanında Aratta Ülkesinin Yeri Konusu Üzerine. TAD, 1990, N 7 (Ermenice)
- Movsisyan A.Y.**, *Van Krallığının (Biaynili, Urartu, Ararat) Hiyeroglifi*, Yerevan 1998 (Ermenice)
- Oppenheim A.L.**, *Ancient Mesopotamia. Portrait of a Dead Civilization*, Chicago-London 1968
- Sarianidi V.İ.**, The Lapis Lazuli Route in the Ancient East. "Archaeology", 1974, vol. 24, N 1
- Sartaryan S.H.**, *İlkçağda Ermenistan Toplumunu*, Yerevan, 1967 (Ermenice)
- Schnabel P.**, *Berosos und die babylonisch-hellenistische Literatur*, Leipzig-Berlin, 1923
- Thureau-Dangin F.**, *Une Relation de la Huitieme Campagne de Sargon*, Paris, 1912
- Uyanık M.**, *Petroglyphs of South-Eastern Anatolia*, Graz, 1974
- Wilcke C.**, *Das Lugalbandaepos*, Wiesbaden, 1969
- Yeremyan S.D.**, *Aşkaratsuyts"a göre Ermenistan*, Yerevan, 1963 (Ermenice)

KİTAPTA GEÇEN KISALTMALAR

- AD** - *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, Chicago
- ANET** - *Ancient Near Eastern Texts Related to the Old Testament* (ed. J.B.Pritchard), New Jersey, 1969
- AS** - "Anatolian Studies"
- EDT** - *Eski Doğu Tarihi*, I. Mesopotamia (ed. İ.M.Diakonov), 1983 (Rusça)
- ETCSL** - *The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature: Composite Text, Translation, Bibliography* (Home page in İNTERNET. Faculty of Oriental Studies, University of Oxford. Written by E. Robson)
- JNES** - "Journal of New Eastern Studies"
- JSC** - "Journal of Cuneiform Studies"
- MM** - *Myths from Mesopotamia, Creation, The Flood, Gilgamesh and Others* (A new translation by St. Dalley), London, 1989
- SBB** - "Sosyal Bilimler Bülteni" (Ermenice)
- TAD** - "Tarih Araştırmaları Dergisi" (Ermenice)

DİZİN

(dipnot ve bibliyografyadaki isimler dahil)

A

- Abovyan 1
Abrahamyan A.G. 63
Abüdenos 36
Acaryan H. 55
Afanaseva V. K. 7, 14, 24
Afganistan 8, 27, 62
Aga-Agga 44
Agn püreğ 30
Akad 15, 17, 23, 24, 36, 40
Akamen 28
Akdeniz 59
Alagöz 55
Aleksandr Bazmavep 36
Alis 10
Amanos (dağları) 58
Amuk 58
Anadolu 9, 11, 27, 57, 59
An 40
Anşan 28, 29
Antiok 9
Antitoros (dağları) 59
Aprohamyan 55
Ar 27
Ara 27
Ararat 1, 10, 34, 35, 36, 37, 60, 63
Aratta 8-10, 13-14, 17, 19-31, 34-47, 49-51, 53-54, 60-63
Aras 10
Arek 16

Ares 39
Armenler 22
Armenia 21, 27, 34
Armenoloji 8
Arutyunyan N.V. 22
Asur 9, 20, 21, 29, 30, 58
Asuristan 34
Asurlular 20
Aşkaratzuytz 30

B

Baba-derviş 59
Babil 20, 21, 22, 25, 34
Bakırtaş Devri 59
Barnett R.D. 55
Barseghyan L.A. 55
Berlin 14, 19, 25
Berlin A. 14, 47
Berosos 36
Bet-Şan 58
Biainli 1
Biâyna 8
Bickerman E.J. 16
Biggs R.D. 17
Bingöl 10
Burney Ch. 57, 59, 60
Buzant Bavstos 58

C

Canoyan Gevork 47
Cohen S. 13, 25, 28, 36, 38, 39, 41-43, 45-47, 49-51, 53
Cudi dağı 36

Ç

Çeçenistan 58

D

Damaskuslu Nikolaos 36

Deimel P.A. 35

Diakonov İ.M. 17

Diala nehri 27

Dicle nehri 9, 26, 34, 37

Dijk J. van 14

Diodoros Sicilyalı 21, 50

Doğu Anadolu 11, 23, 54, 57, 59

Dumuzi 16, 38-42, 49, 50, 63

E

Eanna 50

Ebih 17

Ebla 17

Edzard D.O. 41

Elam 27, 28, 29

En 15, 44

Eninu 8

Enki 39, 40, 63

Enkidu 24, 25

Enlil 13, 39

Enmerkar 13, 14, 16, 17, 19, 20, 25, 27, 28, 36, 38, 40,
42, 44-50, 53, 54

Ennunadana 16

Ensi 46, 47

Ensukeşdana 13, 19, 20, 44, 47, 50

Ensukuşsiranna 13

Eremya 34

Ermeni 1, 7, 11, 26, 27, 30, 39, 40, 50, 58
Ermeni platosu 8, 11, 20-21, 26, 27, 30, 31, 34-37, 39,
40, 42, 50-52, 54, 55, 57-60, 62, 63
Ermenistan 1, 8, 11, 21, 22, 26, 34-37, 55, 57-60, 63
Erzurum 60
Eski doğu 1

F

Falkenstein A. 8, 14, 17
Fars 27
Fersman A.E. 30
Fırat (nehri) 9, 20-22, 25, 26, 34, 35, 37
Filistin 57, 58
Frazer J.G. 63
Frik 9

G

Gannun 51
Gelb İ.J. 63
Geştinanna 39, 40, 41
Gilgameş 10, 14-17, 23-27, 36, 44, 45
Gimilsin 15
Gipar 44
Gordon E.J. 27
Göy-tepe 60
Grayson A.K. 17
Gudea 17
Gut 8

H

Hagopyan T.H. 35
Hansman J.F. 27, 63

Hay 40, 63
Haya 40, 63
Hayasa 8, 9
Haygagan 11
Hayk 34
Harper 30
Harput 60
Hassun 7
Haşur (dağı) 35
Hazar Denizi 27
Helenistik 26
Herotod 21, 22
Hintavrupalı 40
Hindistan 27, 62
Hinz W. 28, 29
Hitit 9, 25
Hovsepos Plavios 36
Hrouda B. 23
Hurri 23
Hurrum -Khurrun 14, 23, 24, 35
Huvava -Khumbaba 24, 25

İ

İbrani 35, 37
İessen A.A. 58
İminkarkar 44
İnanna 17, 29, 39, 40, 43, 50, 63
İngilizean V. 26, 34
İnguşetya 58
İnin 43
İran 8, 20, 21
İskender -Makedonyalı -Büyük) 26
İsraelyan 55
İştar 14

J

- Jakobsen Th. 15, 16, 17, 43
Jirku 58
Jusifov Y.B. 27

K

- Kafkasya 58
Kaneva İ.T. 13, 15, 25, 27, 28, 36, 38, 39, 41-47, 49-51, 53, 54
Karabağ 59
Kara başlı halk 40
Karahanyan G.H. 55
Karduk -Hakkari 9
Kavukçıyan M. 8, 27
Kayserili Eusebios 36
Keğam 55
Kerak 58
Kerman 27
Khanalanyan A. 26
Khanzadyan E.V. 57, 58, 59, 60
Khaşur dağı 22
Kızılırmak 10
Kilikya 58
Kirbet 58
Kitabı Mukaddes 10, 16, 25, 34, 37, 63
Korduk 35
Köy tepe 60
Kramer Samouel Noah 7, 9, 13, 14, 19, 22-25, 27, 28,
36, 38-43, 45-47, 49-51, 53, 54
Krallar kitabı 34
Krupnov E.A. 59
Kuban 58
Kudi 9
Kudium 23

Kuftin B.A. 59
Kulaba 46, 51, 53
Kura-Araks 59
Kuran 36
Kushnareva K.K. 59
Kutsal yasalar ülkesi 25, 34, 43
Küçük Asya 58
Kültepe 59

L

Labaşer 16
Labat 35
Lacvart 29, 30, 50
Lagaş 8
Lama 41
Lambert W.G. 14, 36
Landsberger B. 58
Lapis-lazuli 29, 30
Latin 11
Lehmann-Haupt C.F. 26
Lipinski E. 26
Lipit-İştar yasaları 14
Lugal 44
Lugalbanda 14, 16, 17, 22, 23, 27, 40
Lugalkigub 16
Lugovoye 58
Lulubum 23
Luristan 27
Luwi 9

M

Majidzadeh 27
Malatya 60

Martirosyan H.A. 55, 58
Masis 26
Masson V.M. 27
Maşmaş 44, 45, 47
Maşu -Masu 25, 26
Matouş L. 14
Maykop 58
Medzamor 27
Melamana 16
Mellaart J. 57, 60
Mersin 58
Meskingaşer 16, 43
Mezopotamya 7-9, 13, 15, 17, 20, 23, 36, 37, 51, 57-59
Mihli - tepe 59
Mısır 57
Mısırlı Hieronimos 36
Mina (minas) 50
Mnasyas 36
Montreal 27
Movsısyán A.Y. 1, 8, 9, 29, 36, 55
Musasir 29

N

Nanna (Zuen-Sin) 39
Nairi 10
Nehir ülkesi 10
Neolitik çağ 55
Nimuş 36
Ninegalla 39
Ningal 39, 40
Ninive -Ninve 17
Nippur 13
Nisir 36
Novosvobodnie 58

Nudimmud 63

O

Oppenheim A.L. 7

Orta Asya 9

Ö

Ölümsüzler Ülkesi 14, 17, 23, 24, 25

Ön Asya 7, 9, 26, 36, 50, 58, 63

P

Palastina 58

Parpetzi Khazar 58

Pers 9

Petrosyan S. 55

Pontos 59

S

Safyan 55

Samsuilun 14

Sargon II. 29, 30

Sartaryan S.H. 55, 59, 60

Sarianidi V.İ. 27

Sardion 50, 51

Schnabel P. 36

Semiramis -Şamiram 21

Senekerim (Sinakherib) 34

Serjen-Yurt 58

Sicilyalı Diodorus 50

Sin (Zuen-Nanna) 39

Siniddinam 15

Speiser E.A. 17
Subartu/Ş 27, 35
Subur/Ş 35
Sumer 7-10, 13-17, 19-25, 27-29, 34-37, 39-41, 43-47,
49-51, 53, 55, 60, 62, 63
Suriye 17, 26, 57
Suza 28, 29
Sünik 55
Syrien 58

Ş

Şengavit 59, 60
Şiraz 28
Şomu-tepe 59
Şoş 28

T

Tabara-el-Akrad 58
Tanrı 10, 35, 36
Tekvin 34, 36
Thureau-Dangin 30
Tobit 34
Toros 20, 30, 35, 58, 59, 60
Toyra-tepe 59
Trelk-Trialeti 59
Tunç devri 55, 57-60
Turtur 39
Türkiye 9

U

Ugukulama 16
Ur 15, 16, 17

Urartu, Uraratu 1, 9, 10
Urgande 16
Urmiye gölü 22, 27, 30, 31, 35, 59, 60
Uruatri - Ararat/d 27
Uruk 9, 16, 17, 19, 20, 28, 43, 45, 46, 47, 50, 51
Urungal 16
Utu 24, 39, 40, 53
Uyanık M. 55

V

Van 1, 23, 30, 35, 55, 60
Vartenis 55
Venera 28

W

Wilcke C. 14, 22, 23

Y

Yanık tepe 60
Yeremyan S.D. 30, 58
Yeşu 34
Yerevan 1
Yukan Diala 27
Yunan 9, 21, 26

Z

Zağros 22, 23
Zamua 22, 35
Zuen (Suen-Nanna) 39

MAREVOSTRUM DİŞİSİ

- Ağanın Çocukları / *Yannis Manglis*
Ağrı Dağına Yolculuk / *Mustafa Bilgili*
Andonia-Küçük Asya'dan Göç / *Ertuğrul Aladağ*
Antisemitizmin Tarihi / *Eva Groepfer*
Arnavut Vasil-Midilli'den / *Mirivilis*
Aşkım Rodna / Bir Pomak Öyküsü / *Ertuğrul Aladağ*
Aşkale Yolcuları / *Rıdvan Akar*
Baykuşun Günü-Sicilyadan / *Leonardo Sciascia*
Bernadetin Ezgisi / *Franz Werfel*
Bir Dil Yaratmak / *Mehmed Uzun*
Bir Yerde Bir Gül Ağlar / *Emine Erözem*
Bizim Avlu / *Maria Yordanidu*
Bomba Nurettin-Nil Vadisinden / *Stratis Çirkas*
Bir Taşra Savcısının Günlüğü-Mısırdan / *Tevfik El Hakim*
Çekes Öyküleri / Beyaz Dağdan Bakınca / *Derleme*
Çılgın Kuşlar Gibi -İskenderiye'den Atina'ya / *M. Yordanidu*
Çoğunluk Aydınlarında Irkçılık / *Yelda*
Ege Hikayeleri / *Ilyas Venezis*
Eski Kürt Öyküleri / *Derleyen İlhami Tazgan*
Eski Tüfekler / *Menis Kumandarcas*
Ezop'un Öyküsü / *Thomas Rodantis-Fibas Asteris*
Dengbejlerim / Denemeler / *Mehmed Uzun*
Geleneksel Pontos Halk Tiyatrosu / *H. Samuilidis*
Girit'te Bir Şehrin Hikayesi / *Prevalakis*
Gizli Din Taşıyanlar / *Torgo Andreadis*
Günlerin Kitabı-Kahire'den / *Taha Hüseyin*
Hacı Manuil / Beykoz'da Neler Oldu / *T. Kastanakis*
Hayduk'lar-Balkanlardan / *Panait Istrati*
Hegnar Çeşmesi-Gümrü'den / *Mıgırdıç Armen*
Hemşin Gizemi-Karadenizden / *Levon Haçikyan*
Aşkale Yolcuları / *Rıdvan Akar*
İbrahim/Harran Gizemi / *Müslüm Yücel*
İstanbul'da ve Diyarbakır'da Azalırken / *Yelda*
İstanbul'un Son Sürgünleri / *Rıdvan Akar*
İzak / *Panait Istrati*
Kader Kuyusu / *Mehmed Uzun*
Kani-Veran / *Pertev Raşid*

Kullar ve Efendiler / *Theodor Kallifatides*
Emanet Çeyiz-Mübadele İnsanları / *Kemal Yalçın*
Loksandra-İstanbul Düşü / *Maria Yordanidu*
Maria / Göç Acısı / *Ertuğrul Aladağ*
Moskof Selim / *G. Vizinos*
Musa Dağ'da 40 Gün-Nazi küllerinden / *Franz Werfel*
Nar Çiçekleri-Çokkültürlülük Üstüne Denemeler / *M. Uzun*
Neden Kardeşim Hüsnü / *Yorgo Andreadis*
Pontus Kültürü / *Ömer Asan*
Savaşın Çocukları-Giritten Sonra Ayvalık / *Ahmet Yorulmaz*
Sekere-Türkleşmiş Rumlar-Dönmeler / *Ertuğrul Aladağ*
Siyabend ile Xece-Bir Doğu Masalı / *Hüseyin Erdem*
Şeker Kaynana / Girit Masalları / *Maria Amariotu*
Tamama/Pontus'un Yitik Kızı / *Y. Andreadis*
Tanrı Nil Kıyısında Öldü / *Naval El Saadavi*
Temel Garip/Todoron/Yorgo Andreadis
Tolika / Al Beni Bacıkam / *Yorgo Andreadis*
Yitik Bir Aşkın Gölgesinde / *Mehmed Uzun*
Yitik Kentin Kırk Yılı-İzmir'den / *Kozmas Politis*

Belge'nin Yeni Mare Nostrum Kitapları

PONTOS KÜLTÜRÜ

Ömer Asan

"Pontos kültürünün Karadeniz bölgesindeki izlerini süren, aynı zamanda halen bölgede ikibin yılı aşkın süredir anadil olarak konuşulan yerel, antik dilin sözlük ve gramer çalışmasını yapan ilk, özgün çalışmadır."

EGE HİKAYELERİ

İlias Venezis

"Ayvalıklı yazar Venezis'in dilimizde ilk kez yayınlanan kitabı. Venezis, başarıya ulaşmış ve yaşanan tragediyaların en duyarlı, en iyi tanığı olarak da tanındı. Ege Denizi bir daha asla kararmasın özlemini taşıdı."

İBRAHİM ve HARRAN GİZEMİ

Müslüm Yücel

"Müslüm Yücel, Orta Doğu'nun en gizemli bölgesinin tarihini izlerini kovalıyor. Harran'ın mistik tarihi yanında İbrahim Peygamber'in mirasına, Sin Mabedi'nin ve Sabiliğin öykülerini aktarıyor. Ve tüm bu kültür mirasının nasıl sulardan tehditi altına sokulduğunu anlatıyor."

BİR YERDE BİR GÜL AĞLAR

Emine Erdem

"Tam 45 yıl geçmiş aradan, 6-7 Eylül olaylarından bu yana... Köln'de yaşayan yazar Emine Erdem, çok anlamlı bir iş yaparak, Cerrahpaşa'da bugün Osmanlı Bankasının arşiv binası olarak kullanılan Bulgur Palas'ta, bizim 'Kara Eylül'ümüzün tanıklığını yaşıyor...Kitaba eklenen bölümlerde olayın genel boyutları hakkında özet bilgiler yer alıyor"

SEN GAVUR MUSUN?

Feryal Kaya

"İSRAİLİLER VE Anadolu'dan göç eden Rum, Ermeni, Yahudi kökenli yurttaşlarımızın anılarına yerveren, bunları öyküleştirerek aktaran başarılı bir çalışma. Yitirdiğimiz günlerin ortak, tını, renk ve tadlarını bulacaksınız bu kitapta..."

400

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0767956

11
7532 R

«Bilindiği gibi, 20.yüzyılın ikinci yarısında birkaç aydının ortaya attığı "Anadolu uygarlıkları" fikri Türkiye'nin aydın kesimleri tarafından benimsendi ve bu topraklarda yaratılmış olan uygarlıklara sahip çıkılarak halk, değişik kültürlerin varlığı konusunda bilgilendirildi. Eski Yunan, Asur, Pers, Hitit, Urartu uygarlıkları gibi bilinen tarihsel uygarlıklar dışında, fazla tainmayan Frik, Antiok, Hayasa, Karduk, Luwi, Kudi, gibi bir takım uluslar, toplumlar, ırkbirlikleri girdi gündemimize. Dahası, Urartu, Asur, Pers çivi-yazıtları okunup gizleri çözüldü. Sumer tabletlerinin ve/veya onların birkaç yüzyıl sonra kayda geçmiş varyasyonları nokta ve virgülüne kadar incelendi. Ön Asya'nın uygarlık beşiği Mezopotamya'ya hayat veren Fırat/Uruk nehri yeniden önem kazandı.

Elimizdeki kitapçık, özenli bir araştırma sonucu kaleme alınmış bir "ilk" olarak, uygarlığın en eskilerinden, tarihi başlattığı bilinen Sumerler'le ortak yaşam sürdüren, eşit koşullarda mücadele veren ve tanrıları bile birbirine akraba olan "Aratta" adlı bir devletin (topraklarımızda bilinen en eski devlet) varlığını irdeliyor. Bunu yaparken okuyucuya efsaneler ve söylencelerden örnekler sunuyor birebir çevirilerle. Bunun dışında, kendinden önceki "tahmin"lere karşın Sumer uygarlığının gölgesinde kalan "Aratta"nın coğrafik yerini de saptıyor...»

SARKİS SEROPYAN

ISBN 975-344-231-9

9 789753 442312

